

VII. - X. YÜZYILLARDA
KÜRTLER

ARŞAK POLADYAN

ÖZ-GE

9.11.1979
P-79

Arşak POLADYAN

VII. - X. YÜZYILLARDA
K Ü R T L E R

Çev: Mehmet Demir

Öz-Ge Yayınları

Öz-Ge Yayınları : 2

Yönetim Yeri : Meşrutiyet Cad. 17/19 Kızılay/Ankara
Tel: 118 22 96

Birinci Basım : 1991

Dizgi : R Prodüksiyon
Meşrutiyet Cad. 10/44, Tel: 125 39 20 Ankara

Baskı : ABC Matbaacılık
Necatibey Cad. 96/C Tel: 230 36 19 Ankara

Kapak : Asaf Koçak

Kapak Resmi : Milattan önceki Kürtler'i (Medler) yansıtan çağdaş minyatür portresi (Berlin Sanat ve Tarih Arşivi). Minyatür portre, Abidin Sönmez'in "Geschichte der Kurden - Kürtler'in Tarihi, Düsseldorf-1984" adlı kitabından alınmıştır.

Ermenistan SSCB Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü yayını olarak 1987'de yayımlanan bu çalışma, Tarih Bilimleri uzmanlarınca denetlenmiş ve tavsiye edilmiştir. Kitabın özgün adı "VII. - X. Yüzyıllarda Kürtler (Arap Kaynaklarına Göre)"dir.

İÇİNDEKİLER

I. GİRİŞ	5
----------	---

BİRİNCİ BÖLÜM

II. ARAP HALİFELİĞİNDE KÜRTLER (VII. - VIII. Yüzyıllar)

1. Arap Seferleri ve Kürtler (VII. Yüzyılın 30'lu-40'lı Yılları)	16
2. Omejdiler Döneminde Kürtler	27

İKİNCİ BÖLÜM

III. ABBASİ HALİFELİĞİ VE KÜRTLER

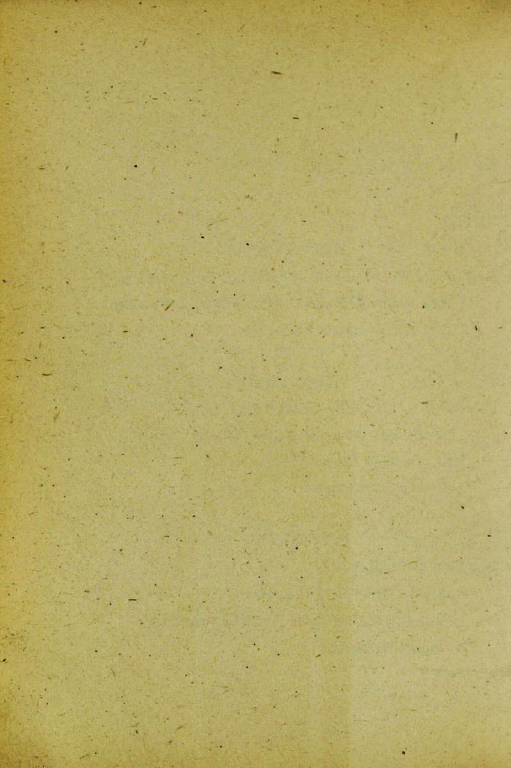
1. İlk Abbasiler Döneminde Kürtler (VIII.-IX. Yüzyıllar)	42
2. X. Yüzyılın İlk Yarısında Kürtler	43
3. Kürtler'in İslamlaştırılması	57

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

IV. KÜRT KABİLELERİ

1. Musul ve Cezire'deki Kürt Kabileleri	90
2. Cibal, Huzistan, Luristan ve Fars'ın Kürt Kabileleri	96
3. Kürtler'in Dili ve İşleri	103

V. SONUÇ

I- GİRİŞ

Halifeliğin çeşitli vilayetlerine dağılmış olan Kürtler, Arap fetihlerinden sonra yaklaşık üçyüz yıl boyunca yerel karakterdeki bütün olaylarda aktif olarak yer aldılar.

Kürtler'in Hariciler, Hürremiler hareketlerinde yer almasından önce Musul, Cezire, Cibal bölgelerinde gelişen diğer hareketlerde de yer aldıklarının belirtilmesi gerekir ⁽¹⁾. Dini sloganlar altında gelişen bu hareketler, feodal düzene ve sömürüye karşı maddi ve sosyal eşitliğin sağlanması amacıyla yönelik olduğu kadar Arap egemenliğine de karşıdır.

İncelenen dönemde (Özellikle IX.-X. yüzyıllar), Kürt kabileleri zaman zaman yerleşim bölgelerindeki aktif hareketleriyle halifeliği tedirgin etmişlerdir. Bütün bunlar, halifeliğin politik iktidarının yavaş yavaş çürümesi ve İran halklarının anti-Arap hareketinin giderek yükselişle paralel olur.

VIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren çeşitli nedenlerle Kürt kabilelerin Halifeliğin farklı vilayetlerine yerleştirilmesi çabasına girişilmiştir. İslamiyeti kabul eden Kürt kabile aristokrasisinin, bu iskânlardan kendi politik ve ekonomik çıkarları doğrultusunda yararlanmaya çalıştığı X. yüzyılda bu olay daha geniş kitleleri içine almıştır.

Bu yerleşim dönemi, şarkiyat biliminde günümüze değin özgün bir araştırmanın temeli olmamıştır. Kürtler'in yakınçağ tarihiyle ilgili problemlere değinen çalışmaların da olduğunu belirtmek yerinde olacaktır. Günümüzde bile temelde ortaçağ dönemi, Kürdolojinin az incelenmiş bölümlerinden biri olarak kalmaya devam etmektedir. Bu, yeterli derecede inceleme yapılmaması ve bilim dünyasına Kürtler'in tarihi için önemli olan ilk kaynakların girmemiş olmasıyla açıklanabilir. Son yıllarda bu yönelimde belirgin çıkışlar görülmüştür, fakat yapılan çalışmalar henüz yetersizdir. ⁽²⁾

Bu aşamada, Sovyet tarih biliminin çağdaş isteklerini gözönüne alarak ve kaynak biliminin verilerine dayanarak kendi dillerinde ortaçağ Arap kaynaklarının, coğrafya, biyoğrafi türü diğer çalışmaların

özenli incelenmesiyle Kürtler'in ortaçağ tarihinin incelenmesinde yer alan boşlukları doldurma amacındayız. Kaynaklarda içerilen materyallerle çalışmamızın kronolojik sınırlarını da belirledik. Bu sınır, İran Buidlerinin Bağdat'ı aldıkları ve Abbasiler devleti üzerinde gerçek bir egemenlik oluşturdukları VII. yüzyılın 30'lu yıllarından X.yüzyılın ilk yarısına (Arap fethinden 945'e) dek olan dönem kapsamak-tadır.

Araştırmanın temel amacı, Arap yazarlarının verdiği bilgilerin analizi ve karşılaştırılması yoluyla VII.-X. yüzyıl Kürt tarihine ilişkin bazı görüşler düzenlemeye çalışmaktır. Bu çalışmadaki temel problemler;Kürt kabilelerinin halifelik içindeki askeri-politik olaylardaki rolünü belirlemek; Kürtler'in İslamlaşma sürecini izlemek; İslamiyetin ilk yıllarındaki Kürt göçlerinin oluşumunu araştırmak; Kürt kabilele-ri- nin sosyal yaşamla ilgili bazı sorunlarını ortaya koymaktır.

Çalışmanın temel problemlerinden birini, Kürtler'in yaşadığı bölgelerin coğrafya sınırlarını belirlemek oluşturmaktadır. Bu karmaşık problemin çözümünde, Arap halifeliğinin varlığını sürdürdüğü dönem içinde politik ve yönetim-bölge bütünlüğü içinde Kürdistan olmadığı görüşünden hareket ettik. İslamiyet öncesi dönemde, Kürtler'in devlet teşkilatının varlığı hakkında bilgiler de yoktur.Bu- dan yola çıkarak temel dikkati, Arap dilli yazarlara göre Kürtler'in yaşadığı yakın ve Orta Doğu bölgelerine yönelttik.

Kürt tarihinin incelenen dönemi, Kürt tarih biliminde hemen he- men hiç bir şekilde yansımasını bulmamıştır. Şeref-Han Bidlîsi'ye ait (XVI.yüzyıl) "Şerefname" kroniğinin, X.yüzyılın ikinci yarısından başlayarak Kürt prensliklerinin tarihini kısaca özetlediği belirtilmelidir. bu eserde incelenen dönemdeki Kürtler hakkında verilen bilgilerin or- taçağ Ermeni, Suriye ve İran kaynaklarında bulunmadığı da eklenme- lidir. Bu bakış açısı altında ortaçağa ait ilk kaynakların analizi, Kürtler hakkında sağlıklı bilgilerin temelde IX-XV. yüzyıllara ait Arap dilli ya- zarların çalışmaları bulundugu sonucunu vermektedir.

Arap dilli yazarların çalışmaları, ortaçağ kaynakları içinde değerli bir yer almaktadır. Bilim literatüründe ilk kayaklar külliyyatı olarak ad- landırılan bu eserlerin incelenmesi, halifelik iktidarı altında yaşayan

halkların tarihini yorumlama olanağı da vermektedir⁽³⁾ VIII-IX. yüzyıllarda Arapça'nın, saray dili sınırları dışına çıktığı ve bütür Müslüman dünyasının genel dili olduğu bilinmektedir⁽⁴⁾. Sadece Araplar'ın kendisi değil, onlara bağımlı halkların da Arapçayla yazdıkları eserler, ortaçağ müslüman kültürünün gelişmesine büyük katkıda bulunmuştur.

Arap halifeliğinde askeri-politik ve ekonomik düşünceler içinde tarih ve coğrafya bilimi özel bir anlam kazanmıştır⁽⁵⁾. Arapça olarak yazılan tarih ve coğrafya alanındaki yüzlerce eserin yazarları Arap fetihlerini, halifeliğin iç ve dış politikasını, onun sosyo-ekonomik yaşamını etrafıca işlememişler; hatta komşu ülkeler ve Araplara bağımlı halklar, halifeliğin çeşitli bölgeleri, halifeliğin yönetim yapısı hakkında da değerli bilgiler vermemişlerdir. Bu durumda Arap dilli kaynaklar özel bir ilgi çekmektedir. Bu kaynaklar, kuşkusuz bilgilerin değeri ve çeşitliliği ölçüsünde ayrılmaktadır.

IX-XV. yüzyıllara ait Arap kaynakları, VII.-X.yüzyıllar Kürt tarihini incelenmesinde birinci derecede öneme sahiptir. Ancak bu kaynakların yardımıyla bizler, Araplar tarafından Kürt bölgelerinin fethe-dilme tarzı, İslamiyetin Kürtler arasında yayılması ve halifelik içindeki Kürt elementinin rolü hakkında belirli bir düşünce oluşturabiliriz.

VII.-X. yüzyıllar Kürt tarihinin incelenmesi için büyük değer taşıyan Arapdilli kaynaklardaki bilgilere bazen coğrafya ve biyografi yazarlarının eserlerindeki bilgilerin de eklenmesi gerekmektedir. Bu bağlamda Kürtler hakkındaki erken dönem bilgilerin günümüze ulaşmadığını belirtelim. Ünlü tarih yazarı **Al-Madanî**'nin (752 - 839 yılları) "**Kürtler ve Kaleler Kitabı**"⁽⁶⁾ kayıptır. **Suhaym İbn Hafs Abu Al-Yakzan**'ın (VIII. yüzyıl) **Al-Vakıd**'i (747-823 yılları) ve daha geç dönem kaynaklarda alıntı yapılan diğer yazarların çalışmaları da günümüze ulaşmamıştır.

Al-Balazuri (Ölm.892)⁽⁷⁾, **Halif İbn Hayyat** (Ölm.855)⁽⁸⁾, **Ahmed Al-Kufi** (Ölm-926 civarı)⁽⁹⁾ ve diğer yazarlar bölük-pörçük bilgiler verirler. Fakat bütün bunlar VII.yüzyılın 30'lu yıllarındaki Arap yayımlılığı için değerli bilgilerdir. Bu bilgiler, Araplar'ın Kürtler'in yaşadığı bölgeleri silah gücüyle (unvatan) olduğu kadar, sık sık da

barış anlaşmaları yoluyla (sulhen) fethettiklerini ispatlamaktadır. **At-Tabari** (838-923)⁽¹⁰⁾, **İbn Al-Asir** (1160-1233)⁽¹¹⁾, **İbn Kasir** (1300-1372)⁽¹²⁾, **İbn Haldun** (1332-1406)⁽¹³⁾ gibi genel tarih yazarları da bu konuda ayrıntılı bilgiler vermiştir. Bu yazarların eserleri de **Omeyyidler** ve **Abbassiler** hükümdarlığı dönemindeki Kürt İsyanıyla ilişkili sorunların incelenmesinde büyük öneme sahiptir. Adı geçen tarihçiler arasında **At-Tabari** ve **İbn Al-Asir**'in çalışmaları, halifelik tarihi ve halifeliğe bağlı halklar ve ülkeler tarihi üzerine ilk temel kaynaklar sayılma hakkına sahip olmalarıyla ayrıcalıklı bir öneme sahiptirler.

At-Tabari'nin genel tarih kitabı dünyanın yaratılışından başlar ve 915 yılında biter. **At-Tabari**'nin çalışmasını temel alan **İbn Al-Asir** ona XIII. yüzyılın 30'lu yıllarına dek olan olayları da ekler. Fakat sık sık **İbn Al-Asir**'in **At-Tabari**'de bulunmayan bilgileri de verdiği görülmektedir. Böylelikle **Al-Asir**, IX-X. yüzyıllardaki Kürt hareketlerini daha etraflı şekilde anlatır. **At-Tabari** ve **İbn Al-Asir**'deki verilerin birbiriyle karşılaştırılması sonucu bu araştırmanın temeli oluşturulmuştur.

İncelenen dönem üzerine bazı ilginç verileri **Ad-Dinavari** (Ölm.895)⁽¹⁴⁾, **Al-Yakubi** (Ölm-897)⁽¹⁵⁾, **Al-Masudi**(Ölm-956)⁽¹⁶⁾'nın eserleri de kapsamaktadır. Tarihçi **İbn Miskavayh** (Ölm-1030)'ın Kürtler ve Kürt Emiri **Daysam İbn İbrahim Al-Kurdi**'nin yaşamından bahsettiği "**Halkların Görgüleri**"⁽¹⁷⁾ adlı çalışması, **İbn Al-Asir** ve **İbn Haldun**'un çalışmalarından daha etraflıdır .

Belirtilen dönemin incelenmesi için Arap dilli yazarların tarihi karakterdeki bilgileri de kapsayan çalışmaları oldukça önemlidir. Coğrafyacıların Kürt kabilelerinin yerleştiği bölgeler, onların göçü, bazı bölgelerdeki sosyo ekonomik yaşam üzerine olan materyalleri ayrı bir değer taşımaktadır. Ancak bu kaynakların yardımıyla Kürt kabilelerinin yapısı, aralarındaki karşılıklı ilişki, yaşam türleri üzerine bazı düşünceler oluşturulabilir. Arap dilli coğrafyacıların çalışmalarında yer alan halifeliğin vergi politikasıyla ilgili notlar, Kürtler'in İslamlaştırılma sürecinin ortaya konulmasına yaramaktadır. Bu kaynaklar, Kürtler'in İslamiyet öncesi inançları hakkında bilgiler vermektedir. Bu açıdan **İbn Hurdadbeh** (Ölm.913)⁽¹⁸⁾ **Al-Yakubi**⁽¹⁹⁾, **İbn Al Fakih**

(Ölm.902)⁽²⁰⁾, Abu Dulaf (Ölm.942)⁽²¹⁾, Al-İstahrî (Ölm.951)⁽²²⁾, Al Masudî⁽²³⁾, İbn Haukal (Ölm.977)⁽²⁴⁾, Al-Mukaddesî (Ölm.985)⁽²⁵⁾, A İdrîsî (Ölm.1165)⁽²⁶⁾, ünlü coğrafya sözlüğünün yazarı Yakut (1179-1229)⁽²⁷⁾ un bilgileri ilginçtir.

Bu olayları dikkate alan tarih yazarları ve coğrafyacıları bazen birbirilerini tekrarlamaktadırlar. Coğrafi açıdan olayların, belirtelenin anlatılması bazı yerlerde daha kısa, bazılarında daha etraflıdır. Birbiri tamamlayan materyallere yönelme, Abbasi Halifeliği dönemindeki Kürtlerin daha doğru bir tablosunun çizilmesine yardımcı olacaktır. Bununla birlikte gerçekçi materyalin eksikliği, tarihi olayların sıralanmasında ve diğer sorunların aydınlatılmasında zorluklara sebep olmaktadır. Bunun sonucu olarak ek kaynakların incelenmesiyle, çözülmesi gereken bazı problemler karanlıkta kalmıştır. Biz Arapça olsun, diğer dillerde olsun pekçok kaynağı kullandık, yine de Kürt kabilelerinin belirtilen tarihi dönemindeki boşlukları dolduramadık.

Kaynaklardaki temel bölümler askeri-politik olaylara ve bu olaylara Kürtler'in katılımına ayrılmıştır; sosyo-ekonomik karakterdeki materyaller daha küçük bir bölüm oluşturmaktadır.

VII.-X. yüzyıllardaki askeri-politik olaylar bu çalışmada Arap halifeliğinin genel tarihi gelişim fonunda kronolojik bir sıra içinde incelenmektedir. Ancak halifelik tarihiyle doğrudan bağlantılı materyallerin incelenmesiyle Arap hakimiyeti dönemindeki Kürt kabilelerinin tarihi özellikleri aydınlatılabilir. Bu yüzden biz halifelik tarihine farklı açılardan değinen Sovyet ve yabancı şarkiyatçıların çalışmalarını temel aldık.

Arap ortaçağ tarih-coğrafya literatüründeki "Al-Akrad" ve "Al-Kurd" (çağdaş transkripsiyonda Kürtler) terimleri tarihi ve mitolojik karakterdeki anlatılarda geçmektedir. Omeyyid ve Abbasiler dönemindeki Arap dilli yazarlar, sistematik olarak "Kurd" terimini halifeliğin çeşitli bölgelerinde yaşayan İran halkları için kullanmaya başlamışlardır. Bu yazarlar çoğunlukla "Al-Akrad" (Kürtler) ve "Al-Kurd" (Kürtler) formlarını kullanmışlardır. "Al-Kurd" (Kürtler) şekliyle daha az karşılaşılmaktadır.

XIX.yüzyılın sonundan itibaren Arap dilli kaynaklarda göçebe

İran dilli dağ kabilelerini tanımlayan "Kurd" ("Akrad") terimi bu yaklaşımla yer almıştır. Bu düşünce T. Nöl'dek⁽²⁸⁾, V.V.Bartold⁽³⁰⁾, V.P.Minorski⁽³¹⁾, O. P.Vilçeski⁽³²⁾, E. Lempton⁽³³⁾, G.Akonov⁽³⁴⁾, E.I.Vasilyeva⁽³⁵⁾ ve diğerlerinin çalışmalarında belirtilmiştir.

"Göçebe, hayvan yetiştirici" olarak anlaşılan ve gerçekte şartlı bir karakter taşıyan "Kurd" teriminin kullanımını belirtmek amacıyla günümüze ulaşan Arap kaynaklarının titiz bir şekilde incelenmesinin gerekliliği belirtilmelidir. Bu terimin benzer anlamını Al-Cahiz⁽³⁶⁾, Ad-Dinavari⁽³⁷⁾ At-Tabari⁽³⁸⁾, İnb Al-Asir⁽³⁹⁾in çalışmalarında da bulmaktayız. Arap dilli yazarların bu tür bilgileri yerel İran kabilelerinden, kısmen de VI. yüzyılda oluşmuş İlk Sasani "hükümdarlar hükümdarı" hakkında orta dönem Fars dilinde yazılmış tarihi ve efsanevi bilgilerin toplamı olan "Karnamak-ı Ardaşir-ı Papakan"(Ardaşir'in Oğlu Papak'ın Faaliyetlerinin kitabı)ndan aldıkları düşüncesindeyiz⁽⁴⁰⁾. Bundan başka "Kurd"(Al-Kurdi) teriminin kullanımı bazı metinlerde olumsuz, kötüleyici bir anlamdadır.

Arap ve farklı kaynakların incelenmesi ortaçağdaki "Kurd" teriminin iki anlamlı olduğunu göstermektedir; halk adından başka bu terim bazen de göçebeyi, hayvan yetiştiriciyi tanımlamaktadır. Bu terimin ilk önce İran halkları için kullanılması yolundaki yaklaşımlar rastlantı sayılamaz. Hamza Al-İsfahani (X.yüzyıl), Farsların Deylamitleri "Tabaristan'ın Kürtleri", Araplar'ın ise "Surlistan'ın Kürtleri" olarak adlandırdıklarını yazar⁽⁴¹⁾"Kurd"kelimesinin İran etkişi altındaki bu anlamı daha sonra Arap yazarları tarafından kabul edilmiş ve çalışmalarına girmiştir. "Hayvan yetiştirici"anlamının sinonimi niteliğinde gelişen "Kurd" kelimesi görünüşe göre yaşam stili, meslekleri ve diğer özellikleriyle Kürtler'e benzeyen kabileleri tanımlamak için kullanılmaya başlanmıştır. Kürtler'in yüzyıllarca süren hayvan yetiştirme gelenekleri büyük bir ihtimalle İranlılar'a "Kurd" etnoniminin ve sosyal anlamının verilmesinin nedeni olmuştur.

VII.X.yüzyıllar Kürt kabilelerinin tarihinin incelenmesine yüzyılımızın ilk çeyreğinde başlanmıştır. Bu konudaki ilk araştırmalara ünlü Şarkiyatçı G.Drayver ve V.Minorski tarafından girilmiştir. G.Drayver "Tarih Eserlerinde Kürtler'in Dağılımı"adlı mekalesinde diğer problemler arasında Kürtler'in etnogenezi problemini de incele-

mektedir. bu bağlamda Drayver "Karduh" , "Karda" adlarının anlamları için Ksenefon, Strabon ve diğer eski yazarların delillerine gönderme yapmaktadır. Bunlardan başka Drayver makalesinde İslamiyetin yayılmasından XV.yüzyıla dek olan döneme ait Arap dilli yazarlar tarafından verilen "Kurd" etnonimi hakkındaki bazı bilgilerin kısa bir özetini vermektedir. Alıntı yaptığı kaynaklara eleştirel bir yaklaşım göstermemesine rağmen yazarın makalesi belirli bir ilgi görür ⁽⁴²⁾.

"İslam Ansiklopedisi" için V.F.Minorski'nin hazırladığı "Kürdistan ve Kürtler"adlı geniş makalesi günümüzde de Kürdoloğların ilgi alanında kalmaya devam etmektedir ⁽⁴³⁾ Etnik, tarih, dil, edebiyat sorunlarından başka V.F.Minorski, Al-Balazuri, At-Tabari, Al-Masudi, Al-İstahri, İbn Haukal, İbn Al-Asir'in bilgi leri temelinde VII-X.yüzyılları karakterize eder ve öz olarak Kürtler'in yerleştiği bölgelerin Araplar tarafından fethini, Kürtler'in fatihlere karşı mücadelesini anlatır ⁽⁴⁴⁾.

Belirtilen Kürt tarihinin incelenmesinde P.Şvarets'in "Arap Coğrafyacılarına Göre Orta Çağda İran"adlı çalışması büyük bir ilgi görmüştür ⁽⁴⁵⁾ Bu temel çalışma İran'ın tarihi coğrafyası, müslümanlık öncesi tarihi, şehirleri, yerleşimi, inançları hakkındaki bilgilerin derlemesidir. Temel kaynaklar ise Al-İstahri, İbn Al-Fakih, Al-Mukaddasi, At-Tabari, Al-Balazuri, İbn Al-Asir vb.dir.

XX.yüzyılın Kürt tarihçisi ve siyaset adamı Muhammed Emin Zeki, Kürtler'in etnik kökeni ve tarih incelemesine olumlu bir katkıda bulunur. Fakat Arap yazarlarının bilgilerinden yararlanarak hazırladığı çalışmalarında ("Müslümanlık Döneminde Kürt Devletlerinin ve Prenslüklerinin Tarihi" ve "Kürdistan'ın ve Kürtler'in Kısa Tarihi") incelenen döneme genel çizgiler çerçevesinde değinmiştir ⁽⁴⁶⁾ M.E.Zeki Arap kaynaklarındaki bilgileri tam olarak çözümlememekte ve Arap fetihlerinin karakterini, halifeliğin politikasını ve bu politikada Kürt kabilelerinin rolünü tam olarak vermemektedir. M.E.Zeki gerçek olgularla kanıtlayamadığı tartışmalı bir yorum yapmaktadır; bu yoruma göre Kürtler'in İslamlaşılma süreci Arap fetihlerinden önce, Peygamber zamanında başlamıştır.

Arap kaynaklarında olduğu gibi Raşid Yasemi'nin çalışmasında da Kürtler'in VII.-X.yüzyılları tarihine benzer bir yaklaşım gözlenmek-

tedir. Yasemi'nin çalışmasında temel dikkat Kürtler'in etnogenezi problemine ayrılmış, Arap halifeliği dönemi ise daha geniş planda tutulmuştur; Yasemi de Al-Masudi, At Tabari ve İbn Al-Asir'in eserlerindeki bazı bilgileri kullanmıştır. (47)

Çalışmamızda incelenen problem Sovyet Kürdoloğlarından O.Vilçevski (48) A.Menteşasvili (49), G.B.Akopov'un (50) çalışmalarında incelenmiştir. G.B.Akopov, Arap kaynaklarından yararlanmasına rağmen bu kaynaklarla Kürtler'in etnik kökenini çözmek amacıyla ilgilenmez.

İnceleyeceğimiz dönem ve bu döneme bağlı diğer problemler hemen hemen Arap halifeliği ve Kürtler'in tarihine ayrılmış Batı Avrupa'lı ve Doğu'lu araştırmacıların çalışmalarında bir bütün olarak incelenmemiş, ya sessizlikle geçilmiş ya da yalnızca birkaç sayfa içinde işlenmiştir.

Giriş Bölümü Dipnotları

- (1) "Cibal" -Arapça çoğul "Cabal"(Dağlar)dan. Arap halifeliğindeki coğrafi yönetim bölümlerinden biri böyle adlandırılmıştır. Bu bölgeye İran'ın güney batı bölgeleri, tarihi Midiya bölümü de girmiştir. Arapça kaynaklarda "Cibal" "Pers Irak"ı (Irak Al-Acem) olarak da bilinir.

Bak: Yakut el-Hamavi: **Macma el-Buldan**, Beyrut, 2. cilt 1956,s.99

- (2) Akopov G.B: Arabskie istačniki poetniceskoy istorii kurdov iversii ih arabskogo proishoydeniye. Kitab adı: Strani i narodi Bliynego i Srednego Vostoka, III, Arabskie strani, Erivan, 1967, s-175-207;

Kitap adı: Strani i narodi Bliynego i Srednego Vostoka, VII, Kurdovedenie Erivan, 1975, S-209-225:Şeref-Han-Bidlisi: Şeref-name, c.I-II, Farçadan çeviri, ekler ve yorum E.İ.Vasilyeva.M, 1967, 1976; Hüsrev İbn Muhammed Banl Ardalan, Hronika, (İstoriya kurdsckogo knyayeskogo doma Bani Ardalan), el yazmalı, metin yayını, Farsça tercümeden, giriş ve dipnotlar-E.İ.Vasilyeva, Moskova, 1984.

- (3) Belyayev V.N.Arabskie istačniki po istorii turkmen i Turkmenii IX-XIII-vv.kitap adı:Materialı po istorii turkmen i Turkmenii, c.I,M.-L, 1939, s.12

- (4) Halidov A.-B.Arabskiy yazık-Kitap adı: Oçerki istorii arabskoy kul'turi, X-XV VV-M-, 1982, s.13-74

- (5) Kitap adı. İnoyazicnie istočniki ob Armenii i armyanyah, XI (Arabskie istočniki)
- (11) İbn Al-Asir: Farsça orjinalinden çeviri ve yorum A.N.Ter.Gevondyon, Erevan, 1981, s.5-10
- (6) Bu, İbn An-Nadim'de geçer. Kitap el-Fihrist en-Nadim, Tahran 1891, s.116
- (7) El-Balazuri: Fütüh el-Buldan: Kahire, 1901
- (8) Tarih-i Hallfetü bin Hayyât; Beyrut-Damışk, 1977
- (9) Ahmed El-Küfi :Kitab El-Fütüh, 2.c.Haydarabad 1969
- (10) El-Tabarî :Tarih El-Resl ve'l-Mülûk;c.3-10 Kahire 1962-976
- (11) İbn El-Esîr : El-Kamli fi't-Tarih; c.2-6, Kahire 1349-1357
- (12) İbn Kesîr: El-Bidayet ve'n-Nihayet fi't-Tarih, c.7-11, Kahire, 1932
- (13) İbn Haldûn: Kitab ez-Zher ve Divan el-Mübtedâ ve'l-Haber, c 1-4, Mısır, 1284
- (14) El Dinaverî: Kitab el-Zahar el-Duvâl;Beyrut 1959
- (15) Tarih el-Yakubi; Necef, 1939
- (16) El Mesûdî: Mürûc el-Zeheb ve Maâden el-Cevher; c.2-3, Beyrut 1966, 1970
- (17) İbn Miskawaihi: The Experiences of the Nations (Arab.text)ed.by H.F. Amedroz, V.I.II, Oxford, 1920-1921.
- (18) İbn Khardadbeh. Kitab al-Masalik va'l-Mamalik, ed M.J.De Goeje.-BGA, P. VI,Lugd.Bat.1889
- (19) Al-Jakubî: Kitab al-Boldan, ed.M.J.De Goeje.-BGA,P.VII.Lugd.Bat.1892.
- (20) İbn al-Fakih:Compendium Ilbrl Kitab al Boldan, ed.M.J.De Goeje.-BGA,P.V.Lugd Bat, 1885
- (21) Ebu Dulaf'ın ikinci mektubu, metin yayını, çeviri, giriş ve P.Bulkakov ve A.Halidov'un yorumları.M.1950
- (22) Al-Istakhrî:Vlae Regnorum ed. M.J.de Goeje.-BGA, p.I, lugd.Bat.1870
- (23) Al-Masudi:Kitab at-Tanbih va'l-Ischraf, ed.M.J.De Goeje.-BGA,p.VI-II, Lugd Bat.1894.
- (24) İbn Haukal:Vlae et Regna Descriptio Ditonis Moslemicae, ed.M.J.De Goeje-BGA, P.II, Lugd. Bat1873
- (25) Al-Mogaodasi:Descriptio İperli Moslemici, ed.M.J.de Go-eje-BGA,p,III-Lugd.Bat.1906

- (26) Al-Iḍrīsī. *Opvs Geographicvm*, f. IV, VI, Neapoli-Romae MCMLXXIV (1974) MCMLXXVII (1976).
- (27) Yakut: *Macma el-Buldan*, c. 1-5, Beyrut, 1955-1957
- (28) Belyayev E. A.: *Arabi, İslam i Arabskiy Halifat ve Rannee Srednevekovye*. M. 1966; Petruşevskiy I. P.: *İslam v İrane v VII-XV vv.* L, 1966; Figulevskaya N. V., Yakubovskiy A. Y. *Petruşevskiy I. P.: Stroeve L. V.; Beletnitskiy L. V.: İstoriya İrana s drevneyşih vremen do kontsa XVIII V. L.* 1958; *Tarih el-İreb, Kahire-1953*, Karl Brokelman; *Tarih el-Şuub el-İslamiye*, Beyrut-1967, Lesterenc: *Buldan el Hilafete el-Şarkiyye*, Bağdat-1954; Corci Zeydan: *Tarih el-Temeddün el-İslâmî*; c. 1-2, Kahire 1956-1957
- (29) Nöldeke Th.: *Kurdi und Kurden*. -In: *Beitrage zur alten Geschichte und Geographie. Festschrift Für H. Kiepert*. Berlin, 1898, S. 78-79.
- (30) Barthold V. V.: *Soçineniya*. c. VII, M. -1971, s. 166
- (31) Minorsky V.: *Kurdistan and Kurds*. -In: *El*, V. II, London 1927 p. 1134, *The Gurān* In: *BSOS*, 1943, V. XI, pt. I, p. 75; *Les origines des Kurdes*. -ACIO, Bruxelles, 1940 p. 144-145; *Hudud al-Alam. The Regions of the world, A Persiangography 372 A.H 982 A.D.* Trans. and explained by V. Minorsky with the Preface by V. V. Barthold, London. 1937, p. 336
- (32) Vilçevskiy O.: *Kurdi*. M-L, 1961, s. 74. 111-112
- (33) Lambton E. K. S.: *Aspekti Rasseleniya Seldjukov-Oguzov v İrane*. -*Kitap adı. musulmanskiy mir*, 950-1150 99. M. -1981, s. 137
- (34) Akopov G. B.: *Kritičeskaya İstoriya Problemi Prolshoydeniya kurdov Erivan* 1969. s. 50
- (35) Vasilyeva E. I.: *O Koşevnikah Yugo-Vostochnogo Kurdistana*. *Kitap adı. Pismennie Pamyatniki i problemi İstrii kulturei marodov Vostoko (XVII-godiçnaya nauçnaya sessiya LO NV Ali SSSR, raporlar ve tebliğler*, Ocak, 1982) Bölüm I, M. -1983, s. 118
- (36) Al-Jahiz *Tria Opuscula*, ed. V. Vloten, Lugd. Bat, 1903, p. 5. 45.
- (37) El-Dinaveri: *Kitab el-Ahber*, s. 12, 27, 42
- (38) El-Teberî: *Tarih el-Reşel*; 1. c. s. 241; 2. c. s. 39
- (39) İbn el-Esîr: *El Kâmil*, 1. c. s. 56, 222
- (40) Ferehşî Behram: *Kârname-i Erdeşîr-i Papakan*, Tahran, 1354, s. 4
- (41) Minorsky V. *Les Origines*. s. 14
- (42) Driver G. R. *The Dispersion Of The Kurds In Ancient Times*. -In: *JRAS*, 1921, October pt. 4, p. 563-572; *The Name Kurd And Its Philo-*

- logical Connections.-In JRAS, 1923, pt. III, s.393-403
- (43) Minorsky V. Kurdistan and Kurds, s.1130-1155.
- (44) Aynı eser, s.1135, 1151
- (45) Schwars P. Iran im Mittelalter nach den Arabischen Geographen. Bd. I-VIII Leipzig, 1896-1929.
- (46) Muhammed Emin Zeki: Hûlâsatü Tarih el-Kurd u Kurdistan, Kahire-1939, s. 128-140, 373-378; Tarih el-Düvel ve'l-İmarat el-Kurdiyye fi'l-Ahed el-İslâmî Kahire, s.27-67
- (47) Reşid Yasemî: Kurd u Peyveski-l Nejadî u Tarih-i Ev, Tahran, s.178-182
- (48) Vilçevskiy O. Kurdl.
- (49) Menteşasvili A.M: Voprosi Istorii Kurdiv biliynego Vostoka X-XX vv., Tiflis 1978, (Gürcüce)
- (50) Akopov G.B: Kritičevskaya Istorija.

BİRİNCİ BÖLÜM

II- ARAP HALİFELİĞİNDE KÜRTLER

(VII. VIII. Yüzyıllar)

Arap dönemi öncesinde diğerkaynaklarda olduğu gibi Yunan, Latin, Ermeni, Suriye kaynaklarında da Kürtlerden bahsedilmez. "Kürtler" terimini ve ona seştas diğerkelimelerle, Kürtlerin kökeni problemini temel alan bilim dünyasındaki ilk bilgiler de ne yazık ki çelişkili ve tartışmalıdır. ⁽¹⁾

Günümüze ulaşan ortaçağ'a ait ilk kaynaklar temel alınır sa Arap fetihleri öncesi dönemde, VII.yüzyılın ilk 30 yılında Kürt kabilelerinin günümüz "Irak"ve "İran Kürdistan'ı" ve diğerk İran bölgelerine aşağı yukarı denk düşen topraklarda yaşadıkları ileri sürülebilir.

Sasani İran ve Bizans İmparatorluğu arasındaki aralıksız savaşlar Kürtlerin yaşadığı bu bölgelere de büyük zararlar vermiştir. ⁽²⁾ Özellikle Mezopotamya, Şahrizur ⁽³⁾ ve Dicle nehrinin kuzey-doğu kollarına yakın bölgelerde yaşayan Kürtler daha çok zarar görmüşlerdir, çünkü bu bölgeler dönemin güçlü iki devletinin savaş alanlarının belli-başlı noktaları olmuşlardır. Bilindiği gibi VII. yüzyılın başından itibaren Bizans üzerinde İran'ın askeri üstünlüğü sezilmeye başlanmıştır. Sasani İran birkaç yıl içinde (602-628 yılları) düşmanına ait vilayetlerin büyük bir bölümünü ele geçirmiştir. (Mezopotamya, Suriye, Ermenistan, Mısır vs) ⁽⁴⁾. Fakat 622 yılında Bizans İmparatorluğu karşı taarruza girişti. II.Husrev Parviz'in ordularını bozguna uğratan İmparator Iraklıy(610-641 yılları). Sasani İran'ın başkenti Ktesifon'a ilerleme cesareti gösterdi ⁽⁵⁾. Olayların bu şekilde gelişiminden hoşnut olmayan İran aristokrasisi 628 yılında II.Husrev'i devirdi. Kendi konumunu güçlendirmek için Husrev'in oğlu Kavad İmparator Iraklıy'le barış yaptı, yapı-

lan anlaşmanın hükümlerine göre İran, Bizans topraklarından (Suriye, Ermenistan, Mısır ve diğer batı vilayetleri) ordularını çekti. ⁽⁶⁾

Temel nedenini her iki devlet içindeki iç sürtüşmelerin oluşturduğu Sasani İran ve Bizans İmparatorluğu arasında yüzyıllarca süren çatışma VII. yüzyılın 30'lu yıllarının sonunda Arapların Ön Asya'daki etkili savaşları ve İran'a karşı giriştikleri fetih seferlerinin başarıları sonucunda bitti. İran'ın Araplar tarafından ilk fethedilen bölgeleri, günümüzde geniş Arap halifeliğinin bir bölümü olan, Sasani İran devletinin içine erken dönemde girmiş Kürt nüfusun olduğu bölgelerdir.

1. Arap Seferleri ve Kürtler

(VII.Yüzyılın 30'lu-40'lı Yılları)

İslamiyetin doğuşu ve Arap yayılcılığı VI-VII.yüzyılın başlangıcında Arabistan'daki sosyo-ekonomik ve politik süreçlerin sonucudur. ⁽⁷⁾ Kabileler arası çatışmaları yumuşatmak ve dış tehditlere karşı durabilme gerekliliği birleşik bir Arap devletinin oluşum koşullarını yarattı. Bütün bunlar tek bir tanrı düşüncesinde ve çok tanrılı ilkel dinlere savaşta yansımaları buldu. Arabistan'da VII.yüzyılın başındaki bu hareketin yetenekli ideoloğu ve uzak görüşlü siyasi kişisi Haşimîler soyundan Kureyş kabilesinin üyesi Mekkelî tüccar Muhammed'di (570-632 yılları) ⁽⁸⁾.

Askeri-politik ve sosyal bir hareket olarak birleşik bir devlet kurulması düşüncesini savunun Muhammed (başlangıçta Mekke, daha sonra ise Medine'de) "İslam adını alan (Allah'a ve onun iktidarına itaat) ve yapısında Musevilik, Hristiyanlık elementlerini ve eski Arap inançlarını ⁽⁹⁾ barındıran kendisinin oluşturduğu tek tanrılı bir din sistemini adım adım yayma cesaretini gösterdi. Kendini Allah'ın elçisi (Arapça "Resul Allah") sayan ve toplumuna aydın ve dinsel yöneticiliğini kabul ettiren Muhammed ilk sırada kendi kabile üyeleri olmak üzere (610-632 yıllarında) Arap toplumunun belirli katmanlarını kendi tarafına çekme çalışmasına, daha sonra da ülkenin politik birliğini sağlama programına girişti. F.Engels haklı olarak bu süreci Muhammed'in dinsel devrim süreci olarak kabul etmişti. ⁽¹⁰⁾

Muhammed'in ölümünden sonra 632'de Arap halifeliği (Arapça "hâlif"den-"halef") şekillendi. İlk dört halife Ebu Bekir (632-634), Ömer İbn Al-Hattab (634-644), Osman İbn Affan (644-656) ve Ali İbn Abi Talib (656-661) gâspçı Omeyyidlere karşı adaletli halifeler olarak adlandırılmışlardı. Gerçekten "adaletli" halifelerin yönetim döneminde askeri yayılcılık Arabistan sınırları dışına çıkmaya başlamıştı. Birkaç aşamada gelişen ve hemen hemen aynı zamanda farklı yönlerde başlayan Arap fetihlerinin en başarılı dönemi halife Ömer'in yönetim dönemi idi. 632-642 yıllarındaki seferlerini İslam'ın bayrağı altında yürüten Araplar Filistin, Suriye, Mısır ve İran'ın önemli bir bölümünü fethettiler.

Arapların belli başlı düşmanları Sasani İran ve Bizans İmparatorluğu idi. (636'da) Yarmuk'taki savaşta Bizans ordusu tam bir bozguna uğradı. Romalıların kayıpları o kadar büyüktü ki İmparator Iraklı Suriye'yi bırakmak zorunda kaldı. VIII. yüzyılın başlangıcına doğru Araplar Bizans'ın topraklarının üçte ikisini almışlardı. ⁽¹¹⁾ Diğer bölgelerde, kısmen Yukarı Mezopotamya ve Ermenistan'da Bizans'ın konumu zayıflamıştı. ⁽¹²⁾ 639 yılında halife Ömer'in emrine uyan Arap orduları İyad İbn Ganam'ın başkanlığı altında İran'ın olduğu gibi mezopotamya'nın Bizans bölümünü de zaptettiler. 640 yılında Araplar Ermenistan'ın iç bölgelerini istila ettiler.

İran'a karşı girişilen savaşlar daha halife Ebu Bekir döneminde planlanmıştı. 633 yılı Mart-Nisan'ında Arap kumandanı Halid İbn Al-Vallid Ebu-Bekir'in emrine uyarak Yemama'dan Irak'a yöneldi. ⁽¹³⁾ Birkaç İran yerleşim birimini ele geçiren Arap ordusu Hira'ya geldi, kuşatma altındaki şehrin sakinleri adam başına büyük miktarlarda vergi ödemeyi kabul ederek şehirlerini teslim ettiler. Bunun ardından Araplar Obolla, Mazar, Valaca, Zendagard, Hormuzgerd, Olleys, Amgışya ve diğer şehirleri aldılar. Arap ordularının Aşağı Mezopotamya'daki başarıları Sasani devletinin nüfuzlu aristokrat ve saray zümresi arasındaki iktidar mücadelesini daha da kızıştırdı. Hira şehrini zepteden Araplar burayı kuzey yönde kalan İran topraklarının içlerine ilerlemek için iyi bir üs konumuna soktular. Arap fetihlerinin daha sonra gelişme süreci için 1 Haziran 637'de Kadisiya'daki ünlü savaş daha büyük bir anlam kazanmıştır. Sasani hanedanlığının son temsilcisi

III.Yezdigerd bütün  ah ordusunu savaş alanına sürmek zorunda kalmış olmasına rağmen Arapların şiddetli hücumlarına karşı koyma cesaretini gösteremedi. İran ordusunu geri çekilmek zorunda bırakan Araplar aynı yılın (637) ikinci-üçüncü haftasında Sasani İran'ın başkenti Ktesifon (Al-Mada n)⁽¹⁶⁾ a dayandılar. III.Yezdigerd Hulvan'da saklanan saray ileri gelenleri ve akrabalarıyla kaçmak zorunda kaldı. ⁽¹⁷⁾ Aynı yıl Araplar Calula'yı aldılar, bu ise İran'ın diğer vilayetlerine, kısmen Midiya'ya doğrudan bir tehdidin olu masıydı. Bundan sonra Arap orduları Kaak İbn Amr'ın önderliğinde 637'de Hulvan'a yöneldiler ve  ehri aldılar. Bu konuda kaynaklar çelişkili bilgiler vermektedir. Örneğin, Al-Balazuri "Hulvan'ın Carir İbn Abdallah Bacali'ye bir barış antlaşması temelinde itaat etti,  ehrin sakinlerine şehirden çıkma izni ve dokunulmazlık garantisi verildi", diye yazmaktadır. ⁽¹⁸⁾ tarihçi Halif İbn Hayyat  ehrin Araplar tarafından bir barış antlaşması temelinde değil (sulhan), zorla (unutan) alındığını belirtmektedir. ⁽¹⁹⁾ İbn Kasir buna, Hulvan ve ona ba lı şehirlerde yaşayanların haraç ödemek zorunda kaldıklarını ekler. ⁽²⁰⁾ Bütün bunlar, adı geçen  ehir ve onun çevresi- nin ya Araplara karşı koydukları yada İslamiyeti kabul etmek istemedikleri anlamına gelmektedir. Al-Yakubi IX.yüzyılda bu  ehrin ahalisi- nin Arap, Pers ve Kürtlerden ⁽²¹⁾ oluştuğunu ispatlamasına rağmen Hulvan'ın alınmasıyla bağlantılı olan ilk kaynaklar ahali hakkında hiç bir ey söylememektedir. Gerçekte bu Hulvan bölgesindeki ilk  atı manın Araplar ve Kürtler arasında olduğunu ortaya koyabilir.

Hulvan, Vavilyonya ve Midiya sınırındaki (Arap kaynaklarının deyimiyle Cibal ve As-Savad arasındaki)  nemli bir dayanak noktasıydı. Arapların İran'daki askeri yayılması buradan geli tirilebilirdi.

Al-Balazuri'ye göre Carir'in  nderli i altındaki Araplar Dinavar'ı almak için giriştikleri başarısız girişimden sonra Hulvan'la bir barış antlaşması yaparak Kermasin (Kerman ah)i aldılar. ⁽²²⁾

Tarih i ve co rafyacılara verdikleri bilgiye göre halife  mer'in emri üzerine (640 yılında) Arap orduları kumandan Utba İbn Farkad'ın konutası altında Musul  ehrini (Nineviya) almak için sefere  ıktılar. ⁽²³⁾ Musul'un alınma tarihinin kesin belli olmadığı belirtilmelidir. Arap kumandanlarından hangisinin bu bölgenin zaptını gerçekleştirdiği de

açık değildir. ⁽²⁴⁾

Her nasıl olursa olsun Musul'un alınması öncesinde Arap ordusu Dicle'nin kıyılarından kuzeye doğru hareket etmiştir.

Takrit'in (Tikrit), kırk günlük kuşatma sonucunda alınması Bizanslıları geri çekilmeye zorlamış, çok önceden Mezopotamya'ya yerleşmiş Romalılarla işbirliği içindeki Arap kabileleri de İyaad, Taglib ve diğerleri fatihlerin himayesine girmişlerdir. ⁽²⁵⁾ Zafer yürüyüşünü sürdüren Arap müfrezeleri Nineviya bölgesindeki iki kaleyi almış ve Musul vilayetinin Kürt bölgelerine hücumla geçmişlerdir. Kısa sürede fatihlere Dicle'nin iki kıyısındaki "bütün Kürt İstihkâmları" tabi olmuştur, gerçekte burası günümüz "Irak Kürdistan'ının" tarihi Adieba-na (Hedayab) ve onun topraklarına giren kuzey bölümüdür. ⁽²⁶⁾ Yukarıda adı geçen bölgelerin nasıl fethedildiği konusunda kaynaklar sessiz kalmaktadır. Nineviya'daki iki kalenin zaptı temel alınırsa burada iki fethetme metodunun, "cebrî" ve "barış" birbirleriyle de birleşmiş olabileceği düşünülebilir.

Kürt bölgelerini de içine alan Musul vilayetinin sömürgeleştirilmesi onun fethinden sonra dolaysız olarak başlamıştır. Bu bölgeleri işleme amacıyla Araplar kendilerinden olan bazı kabileleri buraya yerleştirmişlerdir. Arap kabilelerinin fethedilen bölgelere yerleştirilme planının Arap yayılmacılığının eski uygulaması olduğunu belirtmeliyiz "Tamssira" politikası sayesinde ilerideki savaşların daha aktif gelişimi için sağlam bir askeri üs oluşturulmuştur. Gerçekte bu amaçla Irak'ta Kufe ve Basra şehirlerinin kurulması planlanmıştı. ⁽²⁸⁾

Midiya'nın dağlık bölgelerindeki savaşlar oldukça yavaş geliyordu. Burada Arapların karşılaştığı zorluklar sadece onlar için uygun olmayan coğrafya koşulları değil, aynı zamanda bölge halkının ısrarlı direnişiydi.

Arapların ilerleyişini engellemek amacıyla İran Şehinşahi III. Yezdigerd bir savaş daha yapma kararı almıştı. Halkına Arap istilacılarıyla savaşa girme çağrısında bulundu. Midiya'nın merkezi Nehavenda'da İran vilayetlerinden gelmiş büyük güçler toplanmıştı. Bu savaş Sasani şarayının son umuduydu ve krallık hanedanının kaderini belirleyecekti. Savaşın seyri Araplar için de önemliydi. Arap ordularının baş komu-

tanı Saad raporlarında halifeye Nehavenda'da Pers ordularının toplanmasıyla ilgili bilgiler veriyordu. Yönetici müfrezeler son emre göre Muhammed Numan İbn Mukarrin'i, tarihçi Al-Kufi'nin sözlerine göre Hulvan ve Kermasin (Kermanshah) yoluyla Irak'tan Midiya'ya gelen ve Nehavend civarına yaklaşan, savaş arkadaşı tayin ettiler. Evlerini terkeden bölge halkı panik içinde kaçmış, Araplar da Nehavend'de hemen hemen hiç bir direnişle karşılaşmamışlardı. ⁽²⁹⁾ Savaş da burada başladı. Şiddetli çatışmalardan birinde Arap kumandanı Numan İbn Mukarrin öldü, yerine kardeşi Nuayn geçti. ⁽³⁰⁾ Sürekli olarak Pers orduları Hamadan'a geriledi. Nehavend'i alan Araplar Hamadan'a doğru ilerlediler ve hemen hemen direniş olmaksızın bu şehri de aldılar. ⁽³¹⁾

641/642 yıllarında Nehavend'de kazanılan zaferden sonra Müslüman ordularına İran'ın içine giden yol açılmış oldu. Tarihi öneme göre bu savaşta İran'ın yenilgisinin gerçek delili şüphesiz II.Kâdisiya olarak adlandırılabilir. Savaşın en ağır sonucu ülkenin birlik içindeki halkına, buna paralel olarak ülkenin kaynaklarına da yıkıcı bir darbe vurmasıydı.

Hamadan'ın düşmesinden sonra bu vilayetin diğer bölgelerinin fethi başladı. Haraç ödemek koşuluyla 641'de Dinavar, As-Saymara (Mihragen-Kadak) ve diğerleri alındı. ⁽³²⁾ Bu nedenle Al-Balazuri Nehavend'den dönen kumandan Ebu Musa Al-Aşari'nin beş gün içinde Dinavar'ı kuşattığını, bundan sonra da halkı haraç ödemek zorunda bıraktığını belirtir. Çünkü o direnişle karşılaşmaksızın Dinavar koşullarında (haraç ödeme) Masabadan'ı, Şirvan'(Sirvan)'ı almıştır. ⁽³⁴⁾ Al-Balazuri'nin verdiği bilgiye göre Masabadan Nehavend'den daha önce alınmıştır, antlaşmayla (mal varlığının korunması, haraç verme koşulu) da Saymara (Mihragan-Kadak) alınmıştır. ⁽³⁵⁾

Halif İbn Hayyat'ın verdiği bilgiler, gerçekte bu bölgelerin silah zoruyla fethedildiğini göstermektedir. ⁽³⁶⁾ Bu nedenle İbn Kasir Arapların Masabadan'ı fethettiklerinde bölge halkının şehirlerini terkettiklerini, dağlara ve yaylalara kaçtıklarını bildirir. Onlardan bazıları geri dönmüş, adam başına vergi ödemişlerdir, çünkü İslamiyeti kabul etmek istememişlerdir. ⁽³⁷⁾

637'de Hulvan'ın Araplar tarafından alınmasından sonra şehrin

yöneticisi Azra İbn Kauş, Al-Balazuri'nin yazdığına göre, Şahrizur'u fethetme girişiminde bulunur. ⁽³⁸⁾ Bu bölge halkının silahlı direnişi herhalde Arap ordusunu gerileme zorunda bırakmıştır. Kaynakların verdiği delillerden, Şahrizur'un (642, 643 yıllarında) Hicri 22 yılından daha önce adı geçen Utba İbn Farkad adlı komutan tarafından alındığı, daha sonra bu komutanın Musul vilayetini ve ona komşu bölgeleri aldığı anlaşılmaktadır. ⁽³⁹⁾

Al-Balazuri, Şahrizurluların anlattıklarına dayanarak Utba'nın sadece Şahrizur'u değil, aynı zamanda Samgan ve Darabad'ı da aldığını bildirir. O "Kürt'lere karşı savaşmış, pek çoğunu öldürmüş ve Ömer'e (Hallfeye-A.P) Azerbaycan'a kadar olan bölgeyi fethettiğini bildirmiştir" ⁽⁴⁰⁾. Daha sonra Al-Balazuri Abbasi halifesi Harun Ar-Raşid'in (786-809 yılları) yönetiminin sonuna doğru Şahrizur ve ona bağlı bölgelerin Musul Vilayetine girdiğini de ekler. ⁽⁴¹⁾ Şahrizur ve Samgan'ın fethini anlatan İbn Haldun, Utba İbn Farkad'ın Kürt'leri kırıp, halkı haraç ödemek zorunda bıraktığını iddia eder. ⁽⁴²⁾

Al-Balazuri'nin Utba İbn Farkad'ın Samgan ve Darabad'ı "barış" yoluyla aldığı yolundaki delili de ilginçtir, buna göre halk vergi ve haraç ödemek zorunda kalmış ama yine de fatihlerin müfrezelerine saldırmamış, yolları yıkmamış ve kapatmamıştır. ⁽⁴³⁾ Ancak Şahrizur'un Araplara silah zoruyla boyun eğdiği düşünülebilir. Al-Balazuri'nin günümüze ulaşan bilgilerinden bir tek bölgenin-Şahrizur'un-silah gücüyle fethedildiği ortaya çıkmaktadır.

Bundan sonra Araplar, içinde Kürt bölgelerinin de bulunduğu Midiya'daki konumlarını sağlamlaştırmışlar ve seferlerine devam ederek 642-644 yıllarında Rey, Kumiş (Kumiş), Tabaristan, Horasan, Kerman, Sistan ve diğer vilayetleri fethetmişlerdir. Fars'da ⁽⁴⁴⁾, Huzistan'da ⁽⁴⁵⁾, Azerbaycan'da Araplara direnen halklar arasında Arap kaynakları Kürt'lerin de olduğunu yazar. Azerbaycan ve Kafkas Albanyasının (Alvank) fethinden bahsederken Al-Balazuri Ömer'in emrine uyan Hüzayfa İbn Al-Yaman'ın Nehavend bölgesinden gelerek Azerbaycan'a sefere katıldığını da belirtir. Hüzayfa, Arbedil'de bu vilayetin marzbanının şiddetli direnişiyle karşılaşmış, birkaç gün süren savaştan sonra Azerbaycan'ın marzbanı bütün halk adına Hüzayfa İbn

Al-Yaman'la bir antlaşma yapmıştır.

Bu antlaşmaya göre marzban 800 bir dirhem ödemek sorumluluğunu üzerine almıştır. Bunun karşılığında Araplar "kimseyi öldürmeyecek, bu ülke halkından esir almayacak, tapınaklarını yıkmayacak; Balasancan'ın (Begasakan), Sabalan'ın (Sabilan) ve Satruzan'ın Kürt'lerine saldırmayacak, Şîz halkının kendi bayramlarında dansetmesine ve törenler düzenlemesine engel olmayacaklardır" ⁽⁴⁶⁾. Böylece 643/644 yıllarında Araplar tarafından Azerbaycan'a yapılan sefer sonundaki antlaşma Kürt'lerin güvenliğini sağlamış, yansımasını bu dökümanın özel maddesinde bulmuştur. Karşılaştırma için 644'de Azerbaycan ve Ermenistan arasında yapılan antlaşmadan ve bu olaylardan bahsederken At-Ta-barî'nin Kürt'lerden genelde söz etmediğini de belirtelim. ⁽⁴⁷⁾

Kaynaklar halife Ömer döneminde (634-644 yılları) büyük fetihler yapıldığını göstermektedir. Daha doğrusu İran'ın bazı bölgelerinde Arap orduları halkın direnişini kıramamışlar, bu bölgelerin fethi de resmi bir karakter kazanmıştır. Bununla birlikte bölge yöneticileri çok geçmeden Araplarla yaptıkları antlaşmalara uymamışlar, böylece Müslümanlar bazı bölgeleri yeniden fethetmek zorunda kalmışlardır. Fethedilen bölgelerde güçlü kalabilmek için halife Ömer fetih seferlerinin sürekli yapılmasını doğru bulmamıştır. Bu sırada ise Ebu Musa Al-Aşari de Basra'ya dönmüştür. ⁽⁴⁸⁾ Bu emirle hemen hemen bütün yönllerdeki askeri hareketler de kısa süreli bir durgunluk dönemine girmiştir.

Halife Ömer zamanında, yaklaşık olarak 637-644 yılları, yapılan seferler sonucunda Arap halifeliğine Kürt bölgeleri de bağlı olmuştur. Yukarıda verilen Arap seferiyle ilgili günümüze ulaşan pek çok bilgi Kürt bölgelerinin de iki yolla Araplara bağlandıklarını, ya (sulhan) olarak adlandırılan barışçı yolla yada (unvatan) olarak adlandırılan silah zoruyla, göstermektedir. Böylece Araplar tarafından fethedilen ülkelerdeki Kürt'lerin onlara bağlı oldukları bilinmektedir. Bölge yöneticileri Arapların koşullarını kabul ettikleri takdirde barış antlaşması yapılmaktadır; bu, İslamiyeti kabul etmek veya direnişe yeltenmemek, adam ve toprak ödemek demektir. Bu koşullar kabul edilmediği takdirde Araplar silaha başvurmaktadırlar. ⁽⁵⁰⁾

Silah zoruyla fethedilen bölgelerdeki halk ve fatihler arasında antlaşma koşulları çerçevesinde tartışmalar çıkmaktadır. Bu gibi durumlarda Arap kumandanlarının emriyle halkın bir bölümü öldürülmekte veya esir edilmektedir.⁽⁵¹⁾ Bunun sonucunda bölge halkı fatihlere bütün malını ve toprağını bırakarak bölgeyi terketmektedir. Fetih seferlerinin ilk aşamasında düşmanın imhası bazen uzun sürse de sonuçta zafere ulaşılmıştır.⁽⁵²⁾ Bu durum bölge halkını Araplarla uzlaşmaya girmek zorunda bırakmış, seferlerin başarıları son yıllarda daha belirginleşmiştir. Bu yüzden çoğu durumda iki taraf arasındaki antlaşma koşulları hukuk dokümanı olarak imzalanmıştır.⁽⁵³⁾

Halife Osman'ın yönetimi döneminde Araplar "ahd" yıkan Azerbaycan'a yeni bir sefere girişmişlerdir. Azerbaycan marzabanı ve Hüzayfa İbn Al-Yaman arasında 800 bin dirhem ödemeye ilgili antlaşma Arap kumandanı Velid tarafından yeniden sağlanmıştır.

Arap ordusunun Azerbaycan, Ermenistan ve Kafkas Albaniya'(Aluank)sındaki yeni fetihlerinden bahseden kaynaklar, Salman İbn Rabia Al-Bahili'nin yolu üzerindeki bölgeleri fethederek Ar-Ran'a (Kafkas Albaniyası) girdiğini belirtirler. İbn Al-Asir "Salman, Ar-Ran'a geldi ve halkıyla antlaşma yaptığı Baylkan'ı fethetti, bu antlaşmaya göre halkın yaşamı garantilenmiş, haraç ödeme koşuluyla mal varlığı ve kale duvarlarının dokunulmazlığı sağlanmış oldu. Sonra Salman Bardaa'ya (Partav) geldi ve (Şehirden) bir fersah uzakta bulunan Tartur(Tartu) nehrinin kıyısında kamp kurdu. (Bir kaç) gün boyunca halk direndi, o ise köylere akınlar yaptı. (Bardaa) halkı onunla Baylkan'daki koşullarda antlaşma yaptı, o da (şehre) girdi. Salman bu vilayetin rustakilerini fethetmiş süvarilerini gönderdi. Salman, Balasacan (Bagasakan, Balasagan) Kürt'lerini İslamı kabul etmeye çağırdı, fakat Kürt'ler onunla savaştılar, o da Kürt'leri yendi ve bazılarını haraç, diğerlerini de (sayıca az) sadaka ödemek zorunda bıraktı"⁽⁵⁴⁾ diye yazar.

Salman'ın komutanının Balasacan'ın Kürt'leriyle Partav (Bardaa) rustakında çarpışmasını anlatan Al-Balazuri, İbn Al-Fakih, İbn Haldun ve diğerleri hemen aynı bilgileri vermektedirler.⁽⁵⁵⁾ Arap kaynaklarının diğer Kürt'lerin yanı sıra Balasacan'ın Kürt'lerinden de bahsettiklerini, onların güvenliği için Azerbaycan'ın marzbanıyla Arap kumandanı

Hüzayfa İbn Al-Yaman arasında 642/643 yıllarında antlaşma yapıldığını hatırlatalım. Yukarıda belirtildiği gibi Balasacan'ın Kürt'lerinin (İbn Haldun yanlışlıkla Al-Buşancan diyor) 645'deki Partav rustakında adları geçmektedir. Kürt'lerin ağır vergilerden kaçmayı isteyerek Kafkas Albaniya'sında kendileri için daha güvenli bir sığınak bulmaları mümkündür.

Halife Osman'ın yönetim yıllarında Kürt'lerin çıkışı başlamıştır. At-Tabari ve İbn Al-Asir eserlerinde 649/650 yılları olarak tarihlenen olayların geçtiği yerleri belirtmiyorlar. ⁽⁵⁶⁾ Kürt'lerin bu çıkışı onlara karşı "Cihad" ilan eden Basra hükümdarı Ebu Musa tarafından bastırılmıştır ⁽⁵⁷⁾.

653'de Irak'ta Osman'a ve onun kabilesinden olan ve bu bölgeye askeri müfrezeler gönderen yöneticilere karşı güçlü bir muhalefet başladı. Al-Balazuri "**Ansab Al-Aşraf**" adlı çalışmasında dağ geçitlerini savunmak için Hulvan'a Hani-Hamadani ve Al-Vadal komutasında bin kişiden oluşan bir ordu gönderildiğini belirtir. Dinavar bölgesinde Arap ordusu isyancı Kürt'lerle karşılaşır ve çatışmada onları yener. ⁽⁵⁸⁾

Medine'de Muhammed'in silah arkadaşlarının da katıldığı Osman'a karşı mücadelenin geliştiği bilinmektedir. Osman'dan memnun olmayan kitleler halife olarak "**Ali İbn Ebu Talib**"i seçerek Osman'ı açıkça suçlarlar. Müslüman toplumun hoşnutsuzluğunun temel nedeni Osman'ın yakınlarının önemli devlet görevlerine atanması ve Omeyidler soyundan olanların devlet bazinesinden zenginleşmesidir. ⁽⁵⁹⁾ Bu haksızlık Müslüman toplumun alt katmanları arasındaki dalgalandırmanın nedenini oluşturur. Bu dönemde İslamiyet içinde kurucusunun **Abdullah İbn Saba** olduğu **Şii** hareketi gelişir (Şiayi Ali, yani Ali Grubu, Ali Taraftarları, Ali Partisi) ⁽⁶⁰⁾.

Şiiler tarafından Osman'ın öldürülmesinden sonra (656 yılı) Peygamberin amcasının oğlu ve eniştesi olan (Muhammed Fatima'nın kızkardeşinin kocası) **Ali İbn Ebu Talip** (656-661 yılları) halifeliğini ilân etmiştir. Fakat başında Suriye'nin hükümdarı **Muaviye**'nin bulunduğu Omeyid sülalesi ve Muhammed'in zenginleşmiş savaş arkadaşları bu olaylara kayıtsız gözlemci olarak kalmamışlardır.

657'de Siffin yakınında (Rak şehrinden güneye doğru olan Evfrat nehrinin kıyısında) Ali, Muaviye'nin Suriye ordularıyla karşılaşmıştır. ⁽⁶¹⁾ Çarpışmanın ilk gününde Ali'nin ordusu başarı kazanınca, Muaviye'nin tarafına geçen Emr İbn Al-As kurnazlığa başvurmuştur. Al-As askerlerine mızraklarına kuran bağlamalarını söyler. Ertesi gün Ali savaşın kesilmesini emreder ve gerçekte kendisine ihanet eden bazı yandaşlarının baskısıyla Muaviye'yle antlaşma yapar. ⁽⁶²⁾ Ali'nin taraftarları Ali'nin "tanrısal yargı" karşısında verdiği kararı onayladılar ve "La hukma illa İllahı"(Tanrıdan başka yargılayıcı yoktur, yani sadece Tanrı yargılayabilir) ⁽⁶³⁾ derler. Onlar tanrının yargısının oluştuğuna inandılar, çünkü savaşın ilk gününde Ali Muaviye'yi yenmiştir. Bu olaylar sonucunda Ali'nin ordusunda parçalanma oldu, kendi aralarında birleşen pek çok asker sadece Muaviye'ye değil, aynı zamanda halifeye de karşı çıktılar. Böylelikle tarih arenasına, başlangıçta Omevidlere karşı olan Hariciler (Arapça Harac'dan "çıkma, ayrılma") hareketi çıktı. Fakat çok geçmeden hareketin sosyal ortamı genişledi, çıkar birliği temelinde harekete Müslüman ve Müslüman olmayan sömürücü kitleler de katıldı. Hariciler sadece Ebu Bekir ve Ömer'i, Muaviye'yle antlaşma yaptığı döneme dek Ali'yi de bir derece yasal halife saydılar. **İslamiyetin çerçevesi içinde adalete ulaşmak için kullanacakları askerî-politik metodları oluşturdular ve büyük feodal aristokrasıyla şiddetli bir mücadele yürüttüler.** Bu hareketin geniş bir yayılım alması ve halifeliğin bütün vilayetlerinde yankısını bulması rastlantı değildir. Harekete bölgesel anti-Arap güçler de katılmıştır.

Böylelikle Haricilik İslamiyetteki ilk yapılanmalardan biri olmuş, **özündeki sosyo-politik yönelimle Arap toplumundaki iç ilişkilerin gelişmesinin ciddi belirtisini oluşturmuştur.** ⁽⁶⁴⁾

Haricilik hareketinin temel arenası Irak, kısmen Ali'nin konağının bulunduğu Küfe'dir. 658'de Ali, Haricileri savaşları kesmeye çağırmış ve hepsini affedeceğini bildirmiştir. Halifenin bu çağırısı Harici safalarında tereddüt yaratmış, pek çok Harici önderi İbn Vahhab'ı terketmiş ve onun kampından ayrılmıştır. Bazıları Ali'nin ordusuna girmiş, diğerleri Küfe'ye geri dönmüş, kalanlar ise İran'a ve Mekke'ye gitmişlerdir. Bu dönemde başlarında Farua İbn Maufal Al-Aşîdan'ın bulunduğu 500 kişilik Harici müfrezesi Şahrizur şehrinde güçlen-

miştir.⁽⁶⁵⁾ Büyük bir olasılıkla bu dönemde Kürt toplumu içinde de Haricilik yayılmaya başlamıştır. 661'de Ali öldürüldüğünde, Al-Yakubi'nin bildirdiğine göre, Farua İbn Naufal 1500 kişiden oluşan ordusunun başında Nahila'ya gitmiştir (Küfe yakını). Burada Küfelilerle birlik olan ordusu, Muaviye'nin ordusuyla savaşmıştır. Savaş sırasında Harici ordusu kırılmış, önderleri de ölmüştür.⁽⁶⁶⁾ İbn Al-Asir'e göre Farua İbn Naufal Şahrizür'da Muaviye'nin askerleri tarafından öldürülmüştür. Farua'nın taraftarları arasında Kürt'lerin de olması şüphesizdir, çünkü Şahrizur'a topu topu 500 askerle geldi, Muaviye'nin karşısına ise 1500 askeriyle çıktı.

Bundan başka aynı dönemde İbn Al-Asir'in verdiği bilgilerden 658/659 yıllarında Masabadan ve Şahrizur'da diğer Kürt Harici müfrezelerinin de bulunduğu anlaşıyor. Benzer türdeki bilgiler Kürt dağ bölgelerinin Hariciler için bir sığınak olduğu ve onların yerli halktan yardım aldıklarını gösteren deliller vermektedir.

2. Omeydiler Döneminde Kürtler

Omeydiler hanedanlığının saltanat dönemindeki Kürt'ler hakkında günümüze ulaşan bilgiler bölük pörçüktür. Tarihçilerin dikkatini çeken, bir taraftan Omeydilerle Şiiler, diğer taraftan Omeydilerle Hariciler arasında askeri-politik olayları kapsayan ilişkiler olmuştur. Kürt'ler hakkındaki kısa bilgiler VII.yüzyılın 80'li yıllarının başındaki olaylara değinmekte, bu olaylardan ilki ise Muhtar Ak-Sakafi'nin hareketiyle bağlantılıdır. Bu bağlamda 680'de Kerbela'da Ali'nin oğlu Hüseyin'in halife Yezid'in (680-683 yılları) askerleri tarafından öldürülmesi Omeyidlerin şiilerle ve peygamberin silah arkadaşlarıyla olan ilişkilerini daha da keskinleştirmiştir. Sonuçta Muaviye'nin ölümünden sonra oğlu Yezid de yasal halife sayılmamıştır. Mekke'de muhalefetin başında bulunan Abdullah İbn Az-Zubayr halife ilan edilmiştir. Mekke halifesinin iktidan altında Arabistan, Irak ve halifeliğin diğer doğu vilayetleri de bulunmaktadır. Bu dönemde Irak'ta başında Küfe hükümdarı Muhtar As-Sakafi'nin bulunduğu bir hareket gelişir.⁽⁶⁸⁾ Sonuçta Şiiler As-Sakafi'nin Ali'nin oğullarına yardım etmediğini ileri sürerek suçlarlar.⁽⁶⁹⁾ Onların baskısı altında Muhtar As-Sa-

kafi Abdullah İbn Az-Zubayr'i suçunu itiraf etmeye zorlar, Abdullah İbn Muti Al-Adavi'yi kovar ve "Hüseyin'in kanına kan" istediğini ileri sürer.⁽⁷⁰⁾

- Çok geçmeden Muhtar tarafından oluşturulan harekete mavalı (ahali) de katılır. Fakat Muhtar As-Sakafi vaatlerini yerine getirmez, bunun sonucunda ahali hareketten uzaklaşmaya başlar. 687'de Muhtar'ın öldürülmesinden sonra hareket çöker.

Arap kaynaklarından alınan bilgiler Hulvanlı Kürt'lerin başından beri Muhtar'a hiç bir şekilde yardım etmediklerini göstermektedir. 685/686'da emirle Hulvan'ın yöneticiliğine Saad İbn Huzayfa Al-Yaman atanır, yönetimi döneminde iki bin kişilik bir ordu bulunur. Muhtar her yıl ona Kürt'leri itaat altında tutması ve yollarını koruması karşılığı olarak bir dirhem ödeme sözü verir.⁽⁷¹⁾

Mekke halifesi ve Hariciler arasındaki çekişmelerden yararlanarak Bizans'la antlaşma yapan Omeyid halifesi Abd Al-Malik (685-705 yılları) 691'de Küfe'yi alır. Böylece Irak'ta Omeyid hanedanlığının (bu eyaletteki Omeyid hükümdarı Abdullah İbn Az-Zubayr'ın kardeşi Muhasıb'tır) iktidarı sağlanmıştır. İbn Az-Zubayr'ın Mekke halifeliğinin Hicaz'da yıkılmasından sonra Abd Al-Malik 994'de Al-Hacyac İbn Yusuf'u (694-714) Irak'ın hükümdarı yapar. Aynı yıl da Irak'a yollanan yeni hükümdarın başlıca görevi Harici hareketine ve Şii muhalefetine bir darbe indirmekten ibarettir. Al-Hacyac, döneminin despotlarından biridir ve Omeyid hanedanlığının ona doğu vilayetlerinin hükümdarlık payesini vermesi boşuna değildir. Al-Hacyac'a sadece Horasan ve Sistan tabi değildir⁽⁷²⁾ 20 yıllık hükümdarlığında kurbanları binlerce insan olmuş, Irak ve İran'da Harici hareketinin kanı sel gibi akmıştır. Öldüğü gün hapishanelerde 50 bin erkek ve 30 bin kadın bulunmaktadır.⁽⁷³⁾

Ortaçağ Arap kaynakları, Al-Hacyac'ın hükümdarlığı döneminde geçen Kürt'lerle ilgili bazı olayları kaydetmiştir. At-Tabari (696-697 yılında) Al-Hacyac tarafından Hulvan ve Masabadan'ın yöneticiliğine Suvayd İbn Abd Ar-Rahman'ın atandığını bildirir.⁽⁷⁴⁾ Aynı yıl Hulvan'da Mutaraf İbn Al-Mugira'nın başkanlığında Haricilerden askeri bir müfreze aykalanır. Al-Hacyac tarafından yöneticiliğe atanan Suvayd

Mutaraf'ın ilerleyişine engel olmak için bölgedeki Kürt'lerle birlikte ona karşı çıkar ve onu Al-Hacyac'dan af dilemeye ikna eder. ⁽⁷⁵⁾ Kürt'ler Hulvan'ın dağ geçitini kaparlar ⁽⁷⁶⁾, Mutaraf da onlarla savaşmak zorunda kalır. Mutaraf kendisine katılan diğer Harici müfrezeleriyle birlikte Hulvan dağ geçitinin solundan ve sağından Kürt'lere saldırdı, onları yenilgiye uğrattı ve Hamadan'a doğru ilerlemeye başladı. ⁽⁷⁷⁾ At-Tabari'nin diğer bir haberinden de Al-Hacyac'ın Mutaraf'a gönderdiği altı bin kişilik ordu içinde Kürt'lerin de bulunduğu anlaşılmaktadır. ⁽⁷⁸⁾

Al-Hacyac'ın yeni feodal sömürü metodlarıyla Halifeliliğin doğu vilayetlerini yatıştırma bir derece başarılı olmasına karşın Müslüman halktan adam başına vergi alınması ve sürekli baskılar burada yeni bir hoşnutsuzluk dalgasına neden olmuştur. Irak ve İran'daki Harici hareketini sindirmek için Al Hacyac'ın bu tür tedbirler almasına rağmen bu konuda başarılı olamamıştır. Al-Hacyac'ın ilk yıllarından itibaren Hariciler Musul ve Cazire vilayetinde aktif faaliyet oluşturmışlardır (Yukan Mezopotamya). Buradaki propagantistler arasında aktif olanlardan biri Kays sülalesi önderlerinden, Harici Şabib'e katılmış olan Salih İbn Musarrah At-Tamimi adlı bir din adamıdır. Onun faaliyet sahası Musul vilayetinden Azerbaycan'a dek uzanmaktadır. ⁽⁷⁹⁾ Hatta Küfe'ye dek uzanmış, fakat Al-Hacyac tarafından öldürülmüştür.

700/701 yılı başında Sistan'ın hükümdarı Abd Ar-Rahman İbn Muhammed Al-Aşas'ın bulunduğu isyan başladı. Bu isyana bazı Arap kabileleri, Basra'nın Cibal'in ve Küfe'nin sakinleri, fethedilen diğer bölgelerdeki anti-Arap oluşumlar da katıldı. ⁽⁸⁰⁾ İsyana katılanların sayısı kısa sürede yüzbin kişiye ulaştı. İsyanı bastıramayan Al-Hacyac durumu halife Abd Al-Malik'e bildirdi ⁽⁸¹⁾ Kurayş kabilesinin yöneticileri ve Suriye-Arap kabileleri halifeyi isyana katılan halkı sakinleştirmek ve isyanın baskısını hafifletmek için Al-Hacyac'ı Irak'tan çekmenin gerekliliğine ikna etmeye çalıştılar. ⁽⁸²⁾ Onların gayretleri boşunaydı. İsyana katılanları affedeceğine söz veren Halife, Al-Aşas'a isyanı durdurmasını söylüyor, fakat Al-Aşas öneriyi reddediyor ve isyanı bir kaç yıl daha devam ediyor. 703'de halifelik ordularına yenilen Al-Aşas, Sistan'a çekiliyor. At-Tabari, İbn Al-Asir ve Az-Zahabi Şapur'da Al-Aşas'a Kürt'lerin de katıldığını, onlarla birlikte Al-Aşas'ın Hacyac'ın ordularına karşı ateşli bir direniş gösterdiğini söylüyorlar. ⁽⁸³⁾ Al-Aşas'ın önderliği

altındaki isyan, onun Al-Hacyac tarafından yakalattırıldığı ve idam ettirildiği 705 yılına dek sürmüştür.

Al-Madaini'ye gönderme yapan Al-Balazuri, Al-Aşas'ın isyanının sürdüğü bütün bu süre içinde Kürt'lerin aktif olarak isyana katıldığını belirtiyor. Al-Hacyac, Amr İbn Hani Al-Absi komutasındaki Suriye birliklerini onlara karşı gönderiyor. Kürt'leri yenen ⁽⁸⁴⁾ Al-Absi, Al-Hacyac'ın emri üzerine deylemitlerin yanına gidiyordu.

Bu sırada halifenin tarihçisi İbn Hayyat 702'de Al-Hacyac'ın Fars hükümdarı olarak Muhammed İbn Al-Kasim'i atadığı ve ona Kürt'leri itaat altında tutma görevi verdiğini bildiriyor. ⁽⁸⁵⁾ İbn Kutayba ve Az-Zabai Abu Al-Yakzan'ın emrine uyarak Kürt'leri yendiğini bildiriyorlar. ⁽⁸⁶⁾ Al-Vakid'e gönderme yapan İbn Kasir bu bilgileri doğruluyor, fakat bu olayların 703/704 yıllarında cereyan ettiğini bildiriyor ^(Kürt) Büyük bir ihtimalle İbn Al-Kasim Al-Hacyac bu isteğini tam anlamıyla yerine getirememiş bunun sonucunda Kürt'ler aktifleşmişler ve Fars vilayetinde kendilerini daha fazla özgür hissetmişlerdir. At-Tabari ve İbn Al-Asir'in de belirttiği gibi, Al-Hacyac halifeliğin doğu vilayetlerinin yöneticisi olması hasebiyle Suriye ordusuyla Fars'a gitmiş ve buradaki Kürt'ler arasındaki dalgalanmaları bastırmaya zorlamıştır.

Al-Hacyac'ın zorbalığı ve baskıları ve halife Abd Al-Malik'in halifelikte Omeyidlerin nüfuzunu küçültmeye yarayan reformlarına rağmen vilayetlerde bu hanedanlığın bellibaşlı karşıtları olan Hariciler ve Şiiler faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Buna halifeliğin doğu bölgelerinde İslamiyeti kabul eden halk kitlesinin tabanında hoşnutsuzluğun hızla büyüdüğünü belirtmek de gerekmektedir. Müslümanlığı yeni kabul edenlerin sosyal durumunu iyileştirmekte başarı gösterilememiştir. Al-Hacyac'ın hükümdarlığı döneminde de yeni Müslüman olanlardan adam başına vergi alınmaya devam edilmiştir. ⁽⁸⁹⁾ Doğu halifeliğinin politika ve kültür yaşamında büyük bir rol oynayan ahalî, dinî kurallar çerçevesinde de Araplarla eşit haklara sahip olamamıştır. ⁽⁸⁹⁾

Feodal sömürünün sert metodları ahalinin egemen hanedanlığa karşı hoşnutsuzluğunu daha fazla güçlendirmiştir. Sonuçta onlarla ilişkide uzlaşmacı bir politika yürütülmek zorunda kalınmıştır. Bu durumu halife II. Ömer (717-720 yılları) daha da belirginleştirmiştir. Omeyid

hanedanlığının iktidarını sağlamlaştırmak amacıyla bazı reformlar yapmış, ⁽⁹¹⁾ hükümdarlığının başından beri halife Ali'ye saygı duyduğundan onun adını lekeleyen uydürmalara son verilmesini emretmiştir ⁽⁹²⁾.

II. Ömer Şiiler ve Haricilerle anlaşma ve onları savaşları durdurmayā ikna etme girişiminde bulunur. Fakat Halife Haricilerle anlaşmaya cesaret edemez ve amacına ulaşamaz. Bu durum halifeye Şahrizur'un Kürt bölgesindeki ahalinin bulunmasının gerekliliğini kabul ettirir. Şahrizur'un Harici hareketinin merkezlerinden biri sayıldığı bilinmektedir. Bu yüzden halifenin burada sosyal destek sağlama isteği tesadüf olmamaktadır. Ebu Dulaf'ın verdiği bilgilere göre de X. yüzyıldaki Şahrizur sakinlerinin II. Ömer dönemindeki ahaliden oluştuğu bilinmektedir ⁽⁹³⁾.

Halife II. Ömer'in halefleri döneminde halk kitlelerinin antifeodal hareketi yeni bir ölçü kazanır. Bu dönemde egemen hanedanlığın temsilcileri arasında şiddetli bir iktidar mücadelesi oluşur. Ancak 743-744 yıllarında tahta üç halife çıkar (halife Abd Al-Malik'in torunları). Son Omeйд halifesi olarak altmış yaşındaki Muhammed İbn Mervan (Mervan II, 744- 750 yıllarında yönetimdedir) seçilir, annesi bir Kürt kadınıdır. ⁽⁹⁴⁾ Bu ana değin Mervan on iki yıl boyunca (732-744) Kafkasya'da görev yapar ve büyük bir askeri tecrübe kazanır. Kuzey vilayetlerinin valisi payesini alınca (Ermenistan, Cezire) ⁽⁹⁵⁾ Ön Asya'daki Bizanslılara karşı Arap ordularının savaş operasyonlarını düzenler. Onun Suriye'de olması bir dizi dalgalanmalara neden olur. Kalbit kabilesiyle ilişkiler daha da keskinleşir.

Bu sırada doğu vilayetlerinde de pek çok kişi Omeйд hanedanlığının iktidarını tanımak istemektedir; halife Mervan, kabilesine sadık olan Suriyeliler arasındaki dalgalanmaları da bastırmak zorunda kalmıştır. ⁽⁹⁶⁾ Suriye de dahil olmak üzere halifeliğin hemen hemen bütün bölgelerinde Hariciler hareketinin yeni bir yükselişi görülür. Mervan'ın orduları Irak'ta ve Cezire'de onları yenecek güçte değildir. **Anti-Omeйд nefretin arenası Cibal ve Kürt bölgeleri olmuştur.** ⁽⁹⁷⁾ Daha 744'de Şahrizur'da başında Harici Zuhak İbn Kays'ın bulunduğu dört bin kişinin birleşmesinden oluşan bir hareket oluşur. ⁽⁹⁸⁾ Ayaklananların Küfe'yi işgalinden sonra hareket Cibal, Mu-

sul vilayeti ve diğer bölgeleri de içine alır. ⁽⁹⁹⁾ At-Tabari'nin verilerine göre 746'da ayaklananların isteği zayıflamış, fakat iyi bir sığınak olan Şahrizur alınmıştır ⁽¹⁰⁰⁾, buradan daha sonra Kerman aracılığıyla Bahreyn bölgesine geçerler.

Anti-Omeyid hareket Horasan'da, Maveraünnehir'de ve diğer bölgelerde de oluşur. Orta Asya ve İran'daki antifeodal mücadele Arap egemenliğinden kurtulma isteğiyle birleşmiştir. Çok geçmeden bölge köylüleri ve hatta bazı Arap kabilelerini de içine alan bu hareketin temel çekirdeğini oluşturan, şehir ve köydeki yoksullardır ⁽¹⁰¹⁾. Hali-feliğin doğu vilayetlerinde peygamberin akrabaları ve Abbasiler tarafından sürdürülen aktif propağanda önemli bir rol oynar. Abbasilerin taraftarları yerel elementleri anti-Omeyid harekete çekmek amacıyla geniş faaliyet sürdürürler. 747'de Merv vahasında bu misyonun başkanlığını üstlenen Ebu Müslim Al-Horasanî'nin yönetiminde güçlü bir hareket oluKürtya başlar ⁽¹⁰²⁾. Onun çağrısına uyarak çeşitli bölgelerden köylü müfrezeler toplandı. Ayaklananlar çok geçmeden Kürt bölgelerin de bulunduğu İran'ın batı vilayetlerini aldılar. Omeyid orduları sürekli olarak geri çekildi. 748/749'da Nihavend, daha sonra da Hulvan fethedildi. ⁽¹⁰³⁾ Ebu Müslim'in kumandanlarından biri olan Kahtaba ordularını Şahrizur'a da gönderdi. İbn Al-Asir, ayaklananlardan dört bin kişilik bir orduya Abd Al-Malik Al-Azadi (Ebu Avn) ve malik İbn Tarafa'nın başkanlık ettiğini yazar. Onlar Osman İbn Sufyan komutasındaki Omeyid ordusunun durduğu Şahrizur'a iki fersah kala konaklarlar. ⁽¹⁰⁴⁾ Ebu Müslim'in emrine uyularak buraya 13 bin kişilik bir ordu yardım için gönderilmiştir. ⁽¹⁰⁵⁾ Omeyid ordusunu yenen isyancılar Şahrizur'u alırlar.

Kahtaba Kermasin'i (Kermanşah) aldıktan sonra Hulvan'a buradan da Hanikin'e gider. ⁽¹⁰⁶⁾

Şahrizur'dan hareket eden Abd Al-Malik Musul vilayetine gelir. Yavaş yavaş bütün Kürt bölgeleri ayaklananlara katılır. Onlar genel olarak büyük Zab'ın sol kıyısında yurtlanmışlardır. Son Omeyid halifesi Marvan'ın daha fazla kaybedecek bir şeyi yoktur. Ayaklananların ordularına darbe vurmak amacıyla o hızla Büyük Zab bölgesine gelir. Dokuz gün süren şiddetli çarpışmadan sonra Marvan'ın orduları yenilgiye uğrarlar; ordusu dağılır, halifenin kendisi de küçük bir müfrezeye

kaçar.⁽¹⁰⁷⁾ Marvan'ın 750'de öldürülmesinden sonra Mısır'daki Abbasiler Omeyid sülalesinin temsilcilerinin ve onların yandaşlarının üstesinden gelirler.

Böylelikle Kürt bölgeleri de ayaklananlar ve Omeyidler arasındaki mücadeleden temel arenası olmuş, 749'dan itibaren Abbasilere tabi olmuşlardır. Kürt ve Omeyidler hanedanlığı arasındaki karşılıklı ilişkilere gelince, bu konudaki bilgilerin oldukça yetersiz olduğunu belirtmek gerekmektedir. Günümüze ulaşan materyallere göre kendi kişisel çıkarları doğrultusunda hareket eden Kürt'ler anti-Omeyid güçler olan Şiileri, Haricileri desteklemeye meyilli olmuşlardır. Egemen hanedanlığa karşı gelişen bu hareketin Kürt bölgelerinde de yankısını bulması boşuna değildir.

Omeyidler ve Kürt'ler arasındaki sıkı bağlar, daha geç bir dönemde Omeyid sülalesinin torunlarının Kürt nüfus arasında da aktif bir dini-politik faaliyet sürdürdükleri X-XI.yüzyıllara aittir.⁽¹⁰⁸⁾

Birinci Bölüm Dipnotları

- (1) Nöldeke Th. *Kardû und Kurden* S.71-81; Driver G.R. *The name Kurd*, s. 393-403; Minorsky V. *Les origines des Kurdes* s.143-152
- (2) M.Zeki: *Hulasatü*; s.120-127
- (3) Şahrizur (Şahrizul, Şahrazur) İran-İrak sınırı yakınındaki günümüz Süleymaniye'sinin güney-doğu bölümünde bulunur.
Bakınız: Cemal Baban: *Usul-i Esmâ'ül-Maden Ve'l-Mevakil'ü'l-İrakiyye*; 1. Cilt, Bağdad, 1976, s. 232-239
- (4) Pigulevskaya N-V. *Vizantiya I İran na rubeya VI I VII vekov-M.-L.*, 1946, s.191, ...,205; Ivanov M-S. *Oçerk İstorii Irana*, M., 1952, s.33-34.
- (5) Aynı yer
- (6) Aynı yer
- (7) Bu konuda bakınız: Belyayev E-Â. *Arabi*; Belyayev E-A. ve Yakubovskiy A-Yu. *Araviya Kürd naçolu VII v.-Kitap adı: Vsemirnaya İstoriya gl. VII*, M-1957; Nadiradze L-i *Kürt voprosu o rabstve v Aravii -Kitap*

adı *Voprosi Istorii i literatury zarubeynogo Vostoka*. M-1960: Petruşevskiy I-P. İslam; Giyazneviç P-A. Voznikovenie İslama.- Kitap adı: *İslam i ego rol v sovremennoy ideyno-Politicheskoj borbe razvivayuşçihya stran Azii i Afriki* M-Taşkent 1980, Masse A-İslam-M., 1982.

- (8) Piotrovskiy M-B-Muhammad, Proroki, İjperoroki, kahini.-Kitap adı-İslam v Istorii narodov Vostoka, M-1981, s.13.
- (9) İstoriya İrana, s-85
- (10) Marks Karl, Engels F. Soç, t-28, M, 1962, s.210
- (11) İstoriya İrana, s.87
- (12) Ter-Gevondyan A.N. Armeniya i Arabskiy hallfat, Erevan, 1977, s.21.
- (13) Kolesnikov A.İ. Zavoevanie İrana arabami M.1982, s.54,
- (14) El-Dinavârî: *El-Ahbâr*, s.112 ; İbnü'l-Esir: *El-Kâmil*, c.2, S.267
- (15) El-Teberî: *Târih El-Resel*, c.3, s.351-359
- (16) Belyayev E.A. *Arabi*. s.138
- (17) El-Dinâvarî : Aynı eser, s.126 *Hulvan* (Kurd.-Halavan) Musul-Kermansah karayolunda Bağdat'tan kuzeydoğuya doğru 190.kilometrede bulunmaktadır. Şimdi Hulvan'ın olduğu yerde İran Kürdistanı'nın Zohab bölge merkezi bulunmaktadır. Bkz. İslam Ans.
- (18) El-Belazurî : Aynı eser, s.309
- (19) *Tarih-i Hallfetü bin Hayat*, s.139
- (20) İbn-i Kesîr : *El-Bidayet ve'n-Nihayet*, Cilt-5, s.71
- (21) El-Yakubi, s.270
- (22) El-Belazurî, s.339
- (23) İbn Al-Fakih, s.128 ; El-Belazurî s.339; İbnü'l-Esir: *El-Kâmil* Cilt-2, s.365
- (24) S.Sâig : *Târihu'l-Musul*, Cilt-1, Kahire-1923, s.57-60
- (25) İbnu'l-Esir: *El-Kâmil....*; Cilt-2, s.365
- (26) Aynı yer; El-Belazurî; s.339

- (27) İbn Al-Fakih, s.128-129; El-Belazurî, s.339-340
- (28) Kolesnikov A.İ, ukaz.Soç, s.101; İbnü'l Esir : **El-Kâmil**, Cilt-2 s.367-371
- (29) Ahmed El-Küfi: **El-Fûtuḥ**, 2.Cilt, s.42-44
- (30) El-Teberî : **Târîḥ**, 4. Cilt, s.132
- (31) İbnü'l-Esîr : **El-Kâmil...**; 3.Cilt, s.6
- (32) El-Teberî : **Târîḥ**; 4.Cilt, s.126
- (33) İbnü'l-Esîr : **El-Kâmil...**; 3.Cilt, s.7
- (34) El-Belazurî; s.315
- (35) Aynı yer
- (36) **Târîḥ-i Halife bin Hayyat**; s.150-151
- (37) İbn-i Kesîr : **El-Bidâyet...**; 7 Cilt, s.76
- (38) El-Belazurî; s.341
- (39) Aynı yer, s.340 ; aynı yer, İbn Al-Fakih, s.129
- (40) Aynı yer, s.341
- (41) Aynı yer, s.341-342
- (42) İbn-i Haldun: **Kitâbü'l-İber**, 2.Cilt, s.119
- (43) El-Belazurî; s.341
- (44) El-Belazurî; s.396; El-Teberî: **Târîḥ**, 4 Cilt, s. 178; İbn-i Haldun: **Kitâb...**, 2 Cilt, s.123; İbn-i Tuğrıberdî: **El-Nucumu'l-Zahire**, 1.Cilt, Kahire, s.77; İbn-i Kesîr : **El-Bidâyet...**; 7.Cilt, s.130
- (45) El-Teberî : **Târîḥ**; 4.Cilt, s.76,78,183; İbnü'l-Esîr: **El-Kâmil**, 3.Cilt, s.24-25; **Esed El-Gâbe fi Ma'rîfet'e-Sehabe** 1.Cilt, Tahran-1977, s.396; İbn-i Kesîr: **El-Bidayet**, 7:Cilt, s.133; İbn-i Haldûn: **Kitabü'l-İber**, 2. cilt, s. 124
- (46) El-Belazurî; s. 334
- Bu üç bölgenin adı-bazı Arap yazarlarının eserlerinde karşılaştığımız diğer bir yazımdadır. Örneğin, Yakut'un verdiği bilgi Al-Balazuri'nin verdiği bilgilerle bütünüyle uyusmaktadır. Balasadyan kabile adı "balaşadyan" olarak verilmiştir, "Satruzan" yerine ise biz "Miyan Ruzan"la karşılaşmaktayız. Yakut, 1.Cilt, s.128. Diğer yazarların çalışmalarında bu üç adın bozulmuş biçimleriyle karşılaşılmaktadır.
- Bakınız. Rukopisniy Fond LO IV AN SSSR, ruk. No. s. 350.t.2,L.97a
- (47) El-Teberî : **Târîḥ**, 4.Cilt, s.153-155, 246-247
- (48) El-Belazurî; s.334, El-Teberî: **Târîḥ**, 4.Cilt, s. 154.
- (49) Ahmed El-Kufî: **Kitâb...**, Cilt-2, s.77
- (50) İbnü'l-Esîr: **El-Kâmil**, 3.Cilt, s.25
- (51) Kolesnikov A-İ Ukaz.soç, s.148-149
- (52) Aynı yer, s.149

(53) Bazı durumlarda süresiz olan bu antlaşmalar IX-X.yüzyıllara kadar gücünü korumuştur. Bölge sakinlerinden yönetici ve Arap fatihiyle imzalanan antlaşmalar hakim ve yenilen taraf arasındaki ilişkileri düzenleyen dökümanlardır. İlk görüşmelerden sonra her iki taraf arasında imzalanan döküman barış koşullarını etrafılı şekilde içermektedir. Her iki taraf korunan bu antlaşmaların amacının Araplar'ın askeri seferlerine katılımı arttırmak, yenen tarafı Araplar'a siyasi olarak bağımlı hale getirmek amacının da olduğunu eklemek gerekir. Barışla ilgili olarak yapılan antlaşmaların temel noktaları aşağıdaki maddeleri içermektedir. Araplar mutlaka bu bölge sakinlerinin güvenliğini sağlayacak ve onların mal varlığına dokunmayacak, toprak sahipliği hakkı temsil edilecek, yerel inançların ve törenlerin yönetilmesine karışmayacaklardır. Fethedener bu bölgenin veya vilayetin iç işlerine de karışmamak zorundadırlar. Boyun eğen ülke halkından yılda bir kez mal varlığı ölçüt olmak üzere adam başına vergi talep edilecek, Müslümanlar için yollar yapmak ve onarımını sağlamak, onların ordularını iyi karşılamak ve onlara yolda yardım etmek (klavuz vermek), sadakati korumak, isyan çıkarmak bölge halkının sorumluluğunda olacaktır. (Kolesnikov A.İ, Ukaz.soç, s.159-160)

Bu davranış her iki tarafın antlaşma koşullarını yıkmamak, kesinlikle uygulamak zorunda bırakmaktadır. Antlaşmanın yıkılma durumlarında Arap kumandanları halkı köle yaparak ve öldürerek ateşle ve kılıçla bu bölgeleri tekrar itaat ettirmişlerdir. Bu yüzden yerel feodaller fatihlerle yeni antlaşma yapmakta acele etmişlerdir.

Bölgenin antlaşma sayesinde alınmasına "fath sulhan" (antlaşmayla fetih, barışcıl yolla fetih) deniyordu. Kuşkusuz bu tür fetih Araplar için de kârlıdır, çünkü savaş barış yoluyla, kurban vermeksizin çözülmektedir. Alınan bölgeler "ard as-sulh" (Antlaşmalı Toprak) diye adlandırılmıştır. Bu tür durumlar azdır, şehrin bazı bölgeleri "barışcıl" yolla alınırken bazı bölgeleri de silah gücüyle alınmaktadır. Örneğin Mezopotamya'daki ve bazı bölgelerdeki topraklar böylelikle alınmıştır.

Silah gücüyle alınan toprakları halife fatihler arasında pay etmiştir. Bu topraklar "Ard al-uşr" (onluk topraklar) diye adlandırılmış, sakinleri ise köle (rakik) ilan edilmiştir. Halife bazı durumlarda toprakları fatihler arasında pay etmemiş ve onları Müslüman toplumun malı saymış, sakinleri köleleştirilmemiş, adam ve toprak vergisi ödemişlerdir. Arap halifeliğinin vergi politikası üzerine günümüze ulaşan bilgiler, silah zoruyla alınan toprağın sakinlerinin İslamiyeti kabul ettikleri takdirde toprağın

yöre halkına üründen toprak vergisi ve "Zekat" verme koşuluyla geri verildiğini göstermektedir. "Toprak Haracı" (Ard al-Haraciya) yılda bir kez toprak vergisi olarak alınmakta, bundan bağımsız olarak vergi mükellefleri birkaç ürün toplamaktadır. Bazı ortaçağ Arap kaynakları yukarıda verilen bilgileri çelişkili olarak anlatmaktadır, gerçekte ise haraç her alınan üründen tahsil edilmiştir. Genellikle toprakların bölünmesi toprak sahipleri için zorunlu kabul edilmiş, fakat bu toprak sahiplerine "Ard al-Usr" olarak verilmemiştir.

Silah zoruyla alınmış toprakların sahibinin ölümünden sonra bu topraklar Müslümanlara geçmiş, fakat haraç toprağı sayılmaya devam edilmiştir. Eğer Müslüman toprak sahibi toprağı yağmur suyuyla veya bir kaynak suyuyla sulamışsa bu durumda toprak "Usr" sayılmıştır. (El-Belazuri, s.453)

Silah zoruyla alınan topraklar, şehirler ve köyler Müslüman topluma ganimet (ganima) niteliğinde aittir. (Hatib El-Bağdadî: Tarîh-i Bağdat, 1.-Cilt, Kahire-1931, s.13)

Bu topraklar sahipleri İslamiyeti kabul ettikten sonra da ganimet sayılmıştır. Buraya Araplar'ın elinde bulunan toprakların genellikle toplumun, yani devletin, bazı durumlarda onları işleyenlerin özel malı niteliğinde görüldüğünü de eklemek gerekir.

Toprağın paylaşımı, daha önce olduğu gibi bölge feodalleri veya ruhban sınıfı arasında yapılmıştır. Bu politika halifelik için de kârlıdır, çünkü feodal ilişkilerin gelişiminin genelde erken aşamasında bulunan fethedilmiş ülkelerin halkı, kuşkusuz, Araplar'dan daha yüksek kültür seviyesindedir ve toprağın işlenmesinde tecrübeye sahiptir. Sonuçta fethedilen ülkelere, özellikle Sasani İran'ına İslamiyet'ten ve Arapça'dan başka hiç bir şey getirilmemiştir. (İstoriya İrana, s.90)

Araplar fethedilen ülkelerin halkını "Ahl az-Zimma"- "Borçlular"- "hima-ye altında bulunanlar" diye adlandırmışlardır. Buna, bilindiği gibi, haraç ödeme zorunluluğu neden olmuştur. Haraç akıl hastaları, yaşlılar, körler, ruhani sınıf temsilcileri dışındaki erkekler için yıllık olarak ödenmiştir. Bu vergi savaş görevinden hariç olunduğu için tazminat sayılmıştır, çünkü cihada katılım (kutsal savaş) Müslüman için zorunludur. Bu verginin alınması himaye, yabancı din mensuplarının kişi ve mal dokunulmazlığını sağlama ücreti olarak görülmüştür. (El-Belazuri : Der Asat fl'n-Nazım El-Arabîye , Kahire-1977; s.123-125)

Yabancı din mensubu İslamiyeti kabul ettiği takdirde adam başı vergi

ödemekten muaf tutulmuştur.

İki tür vergi almayı Araplar İran'da hazır bulmuşlardır. İran vergi sistemi hemen kabul edilmiş ve halifelik için de uygun hale getirilmiştir. Sasanilerin hükümdarlığı döneminde toprak sahipleri "harag"(toprak vergisi) ve "gezit" (adam başına vergi) ödemişlerdir. Arap dilinde "harag" (toprak vergisi) ve "gezit" (adam başına vergi) ödemişlerdir. Arap dilinde "harag" "harac"a, "gezit" ise "dyizya"ya (cizye) dönüşmüştür. Araplar VI-II.yüzyılın başından beri bu iki terim arasında fark görmemişler, bazen "harac" yerine "cizye"yi, bazen de tersini kullanmışlardır. Ancak bu terimler Abbasi halifeliğinde kesin olarak ayrılmaya başlamıştır (İstoriya İrana, s.91; EI, vol, II-Leyden-London, 1965, s. 559-562)

Haracın ve cizye'nin ölçüsü değişkendir. Çeşitli bölgelerde bu vergiler toprağın verimliliği, işleme kültürleri ve diğer koşullara bağlı olarak alınmıştır. Bundan başka vergiler ticaretten, yolların işletilmesinden alınmıştır.

Sonuçta, öz olarak "Maula" veya "Makla" (Çoğulu "mavali") olarak adlandırılan Müslüman olmayanlardan alınan bir ganimet şeklidir. (Belyayev E.A, Arabı, s. 149). İslamiyetin kabulü dönemlere Müslüman Araplar'la eşit haklar vermemiştir. Müslüman olan dönme önceki toplumundan ayrılmış, fakat Arap olmamış ve her hangi bir Arap kabilesine kabul edilmemiştir. Eski Arap adetine göre Arap olmayan müslüman bir kabilenin himayesini ve korumasını istediği zaman kabile toplumuna kabul edilebilir. (Bu konuda bakınız: Negruya.L.V,K voprosu O Znaçeniyah ponyatliya mavla v Arvii V-VII vv.-Vestnik MGU, 1977, No. 1,s. 25-33) Bu hareket ona özgürlük verir, yani o köle değildir, fakat bir kabilenin veya ailenin himayesi altındadır. Böylece yeni müslüman olan kişi "Maula" (iradesiyle günah çıkaran) dır ve hamisine hediyeler vermek zorundadır ve gerektiği yerde ona yardım etmelidir. (Belyayev E.A.Arabı, s.149-150; Petruşevskiy İ.P, İslam.s.36)

(54) İbnü'l-Esîr : El-Kâmil, 3.Cilt, s.44

(55) İbn Al-Fakih, s.293; El-Belazurî; s.210-211; İbn-i Haldun: Kıtâbu'l-İber, 2.Cilt, S.128(56) El-Teberî: Tarîh , 4. Cilt., s.65, İbnü'l-Esîr : El-Kâmil..., 3. Cilt, s.49

(57) Aynı yer

(58) El-Belazurî : Enâbu'l-Eşrâf; 5.Cilt, Kudüs, 1936 s.45

(59) Hüseyin Merve : El-Nezaât El-Mâdiye fi'l-Felsefetü'l Arabiyye ve'l-

İslamıyye, 1. Cilt, Beyrut-1979, s. 436

(60) Petruşevskiy İ.P; **İslam s.39**

(61) İbnü'l-Taktakî: **Kitâbü'l-Fahrî fî'l-Edebü'l-Sultanıye, Beyrut-1960, s.79-95**

(62) Belyayev E.A.Arabı, s-158-159; Petruşevskiy İ.P, **İslam, s.43**

(63) Belyayev E.A.Arabı s.160-161

(64) İbnu'l-Taktakî: **Kitâb..., s.93-95**

(65) El-Dînâverî: **Kitâb..., s.210; İbnü'l-Esîr: El-Kâmil 3.Cilt, s.174, 205**

(66) Târîhu'l-Yakubî, 2.Cilt, Nece, 1939, s.193

(67) İbnü'l- Esîr; 3. Cilt, s.206

(68) İbnü'l-Taktakî: **Kitâb..., s.120-121**

(69) El-Teberî: **Tarîh, 5. Cilt, s.569**

(70) El-Teberî: **Tarîh, 6.Cilt, s.7**

(71) El-Teberî: **Tarîh, 6.Cilt, s.34; İbnü'l-Esîr : El-Kâmil, 3.Cilt, s.364**

(72) El-Teberî: **Tarîh 6.Cilt, s.202**

(73) Belyayev E.A, **Arabi s.185**

(74) El-Teberî: **Tarîh, 6. Cilt, s.290**

(75) İbnü'l-Esîr: **El-Kâmil, 4.Cilt, s.63**

(76) El-Teberî : **Tarîh, 6. Cilt, s.290**

(77) Aynı eser, s.291-292

(78) Aynı eser,s.296

(79) İbnü'l-Esîr: **El-Kâmil..., 4. Cilt, s.42-44**

(80) El-Mesudî: **Muruc..., 3.Cilt, Beyrut-1970, s.337**

(81) Aynı yer, s.337-338

(82) El-Teberî : **Tarîh, 6.Cilt, s. 342-347**

(83) El-Teberî : **Tarîh, 6. Cilt, s.368; İbnü'l-Esîr : El-Kâmil 4. Cilt, s.87; El-Zehabî: Tarîh-i Dûvelü'l-İslâm, 3.Cilt, Kahire-1368, s.23**

(84) El-Belazurî: **Kitâb-ı Fütuhü'l-Buldan, s.331-332**

- (85) **Tarîh-i Halîfe Bîn Hayyat** s.288
- (86) **İbn-i Kuteybe : Kitâb-ı Uyunü'l-Ahbâr**, 1 Cilt, Kahire-1925, s.229\$ **El-Zehebî: Tarîh**, 3. Cilt, s.233
- (87) **İbn-i Kesîr: El-Bidâyet..**, 9.Cilt, s.52
- (88) **El-Teberî: Tarîh**, 6.Cilt, s.448; **İbnü'l-Esîr: El-Kâmil**, 4.Cilt, s.114
- (89) **Belyayev E.A; Arabı**, s-192
- (90) **Aynı yer**, s.193
- (91) **Aynı yer**, s.195-197; **K.Brockelman: Tarîhü's-Şûubü'l-İslâmiye**, s.150-151
- (92) **İbnü'l-Esîr : El-Kâmil**, 4.Cilt, s.154
- (93) Bize göre II.Ömer iktidara gelmezden önce Hulvan'da ve Cibâl'de kendisi için kanun yapmıştır. İbn Batrîk'in bilgileri Ömer'in daha Mısır yöneticisi olduğu sıralarda tehlikeli bir hastalık geçirdiğini, doktorların da Hulvan'da tedavi olmasını istediklerini göstermektedir. Buraya dağ sularının toplandığı büyük bir havuz yaptırılmıştır. Ömer, Hulvan'ın bayındırlaştırılması ve yeşillendirilmesi, çeşitli binaların yapılması için büyük paralar harcamıştır. Halîfe Abd Al-Malik'in yönetimi döneminde Mısır hükûmeti tarafından yaptırılan dinlenme evinde tedavisini uygulamıştır. Gene bu dönemde Ömer, Hulvan'da ticaretin canlanması için çaba sarfetmiş, Hristiyan dostlarına da buraya bir-iki kilisenin yapılması için izin vermiştir. (Bakınız: Eutychii Patriarchae Alexandrini Annales, ed.L-Cheikhov-In CSCO-Scriptores arabici textus-Ser-III t-VII, Parisis-Beryti, 1906, p.40-41) Hulvan'da uzun süre yaşayan Ömer halifelüğün doğu vilayetlerini buradan yönetmiş, büyük bir ihtimalle bu dönemde Şahrizur'da kendisine taraftarlar bulma kararını vermiştir.
- (94) **El-Belazurî: Ensâbu'l-Esrâf**; 5.Cilt, s.186
- (95) **Ter.Gevondyan A.N:Armenliya I Arabskiy halifat**, s-89
- (96) **K.Brockelman: Tarîh**, s.163-164
- (97) **İbnü'l-Esîr: El-Kâmil**, 4 Cilt, s.319-320
- (98) **El-Teberî: Tarîh**, 7.Cilt, s.318
- (99) **Aynı.yer**, S-349-350
- (100) **Aynı yer**, s-353

(101) Belyayev E.A: **Arabi** , s-203

(102) Bazı kaynaklarda **Ebu Müslim**'ın Kürt kökenli olduğu belirtilmektedir.

Bakınız: İbn-i Kuteybe : **Kitâb...** s.420 ; İbn-i Halikân: **Vefeyâtü'l-İyan**, 1.Cilt, Kahire-1887, s.355-356; El-Hanbellî: **Şezrâtü'z -Zeheb**, 1.Cilt, Kahire-1350, s.180

(103) El-Teberî: **Tarih**, 7.Cilt, s.407-409

(104) İbnü'l-Esir: **El-Kâmil**, 4. Cilt, s.319

(105) Aynı yer; El-Teberî: **Tarih**, 7.Cilt, s.409

(106) Aynı yer, s-320

(107) Aynı yer, s.327-328, El-Teberî : **Tarih**, 7.Cilt, s.410

(108) Bu konuda bakınız: İbn-i Halikân: **Vefeyât...**, 1. Cilt, s.437; İbnü'l-Esir : **El-Lebâb**, 3. Cilt, Kahire - 1369, s.292; İbn-i Kesir: **El-Bidâyet...**, 12. Cilt, s.243; İbn-i Şakir El-Kütbi: **Fevâtü'l-Vefeyât**, Kahire-1282, s.158; El-Vehrânî: **Münâmât**, Kahire-1968, s.54-55

İKİNCİ BÖLÜM

III- ABBASİ HALİFELİĞİ VE KÜRTLER

Bağdat halifeliği adıyla da tanınan Abbasi halifeliği, kuruluşundan Abbasilerin iktidarda olduğu (750-1250) yıllara dek geniş bölgelerde devlet örgütü ve yönetim birimleri ile hüküm sürmüştür.

Bu devlet, yapısında ve resmi ideolojisinde teokratik monarji mirasını temsil etmiştir. Halife büyük imamın ayrıcalıklarına sahiptir. İktidar için mücadele ettikleri dönemde de Abbasiler, peygamberin torunları oldukları, Allah tarafından seçildikleri ve O'nun iktidarının icracıları oldukları propogandasını halk arasında yayma amacıyla olmuşlardır. ⁽¹⁾ Abbasilerin yönetimi döneminde Araplar çok sayıda fetih seferine yeltenmişlerdir. Onlar için en önemli görev, merkezi iktidarın güçlendirilmesi ve hanedanlığın sosyo-politik ve ekonomik bazının basitleştirilmesi olmuştur. Benzeri türdeki problemlerin çözümü için, Abbasiler, Arap olmayan, anti Omayyad yapı elemanlarından yeterince yararlanmışlardır. Kısım Pers köylülerine dayanmışlardır. Abbasiler'in bu türdeki politikası egemen hanedanlığın yönetim örgütüne Pers ahalinin daha fazla katılmasına neden olmuştur. Vezirin görevini uzun süre İran toprak sahipleri aristokrasisinin temsilcileri Barmakidalar almıştır. ⁽²⁾

Yeni hanedanlığın yönetim döneminde feodal ilişkiler daha da gelişmiştir. Daha önce olduğu gibi devlet büyük toprak, su ve kaynak sahibi niteliğinde kabul edilmiştir. Halifeler büyük feodal toprak sahipleri, onların yakın çevresi olan vilayet yöneticileri, büyük görevler alan yerel aristokratlar ve diğer kişilerdir. Abbasi halifeliğinde feodal toprak sahipliği birkaç çeşittir: mülk, ikta, vakıf v.b. Toprak sahipliğinin feodallerin elinde toplanması köylülerin topraksızlaşmasına ve köleleşmesine yol açmıştır. Feodaller tarafından köylüden alınan ağır

vergi ve haraçlar halifelik içindeki güçlü halk hareketlerinin kaynağını oluşturmuştur.

1. İLK ABBASİLER DÖNEMİNDE KÜRTLER

(VIII. - IX. Yüzyıllar)

Yeni Halifeliliğın yapısına doğal olarak Kürtler'in oturduğu bölgeler de girmiştir. Önceki gibi Kürtler Cibal'de, Musul vilayetinin kuzey bölümünde ve diğerk İran vilayetlerinde yerleşiktiler. Abbasi hanedanlığının ilk halifesi Ebu-l Abbas (749-754) yılları iktidara gelişinden hemen sonra Cibal ve Horasan'ın yöneticisi olarak Ebu Müslim Al Horasanlı 'yi atamıştır. Cazira, Ermenistan ve Azerbeycan'ın yöneticisi olarak halifenin kardeşi Ebu Cafar Abdullah İbn Muhammed, Musul vilayetinin yöneticisi olarak da İsmail İbn Ali ⁽³⁾ atanmıştır. Daha sonra halifenin amcası Abdullah İbn Al Abbas'ı, Ebu Avn Al Azadi ⁽⁴⁾ komutasındaki Abbasi birliklerinin bulunduğu şahrzur'a göndermiştir. Yani hanedanlığın hükümranlığı bu bölge halkı tarafından da tanınmıştır.

Abbasi hedanlığının iktidara gelişinden sonra Haricilerin hareketleri yeni bir g kazanmıştır. Onların faaliyetleri temelde Mezopotamya'da (Musul vilayeti) yoğunlaşmıştır. Gerek Harici hareketi, gerekse anti-Arap oluşumlar bölgedeki Kürtler'in aktifleşmesine yardımcı olmuştur. İlk Abbasi halifeleri döneminde Musul vilayetinin her yanında ve Cazira'da Kürtlerin kitle halinde yerleştirilmesi başlamıştır. Bu nedenle İbn Al Asir, halife Al Mansur'un (754-775) Musul vilayetinin yöneticisi olarak Hicri 148'de (765) bu vilayetteki Kürtlerin hareketlerini ve yayılımını iyi bilen Halid İbn Al Barmaki'yi atadığını belirtmektedir. ⁽⁵⁾ Halifenin verdiği görevi alan Halid İbn Al Barmaki aynı yıl Musul vilayetindeki Kürtler'in çıkışını bastırmayı başarmıştır. ⁽⁶⁾ Ortaçağ tarihçilerinin bilgileri bu konuda 744 ⁽⁷⁾ yılında, Musul ve Cazira'daki Kürtlerin yeniden aktifleşmesinin halife Al Mansur'u tedirgin ettiğini göstermektedir. ⁽⁸⁾ Halife ikinci kez Kürt hareketi sorunuyla karşıkarşıya gelmiştir, bu sorunu zmek için büyük devlet adamı Halid İbn Al Barmaki'yi görevlendirmesi boşuna değildir. Bu, halifelik yönetiminin gerçekten de Kürtler'in kıpırdanmasını tehlike olarak gördüğü anlamına gelmektedir.

VIII. yüzyılın sonunda IX.yüzyılın başında Musul'da, Cazira'da ve doğu halifeliğinin diğer vilayetlerinde feodal baskının koşulları sonucu Harici hareketleri ile birlikte kitlesel halk hareketleri canlanmaya başlamıştır. Gerek Omayidler, gerekse Abbasiler döneminde bu hareketlerin temel hareket gücünü toprak eşitliğini savunan köylüler oluşturmuştur. İlk önce Abbasiler'e ve onların idaresinde feodallere karşı olan bu mücadele VIII.yüzyılın ilk yarısından başlayarak kesir olarak ifade ettiği sınıf karakterini almıştır.⁽⁹⁾ Halifeliğin içinde oluşan halk hareketleri, antifeodal ve anti Arap çıkışlar, dini sloganlar altında yürümüşür.

VIII.--IX. yüzyıllarda çeşitli İran vilayetlerinde gelişen din grupları, Müslümanlık dönemindeki Mazdaki hareketi de bu slogandan yararlanmışır. Bu gruplar başta İran vilayetlerinden Horasan olmak üzere, Orta Asya, Cibal ve Azerbaycan'a yayılmışır. Halife Al Mansur (754-775) döneminde Hürremiye (Hürremdiniye) grubunun taraftarlarının faaliyetleri oldukça aktifleşmiştir.⁽¹⁰⁾ IX.yüzyıldan başlayarak Hürremizm köylü hareketleri ideolojisinin temel formuna dönüşmüştür. Hürremizm, Manihey-Mazdaki tipindeki öğretilere yakın bir ideolojyli temsil etmektedir. Hürremitler 'Muhammira' (Kızılar, Kızılbayraklar) adıyla bilinmektedir. Çünkü kan rengi onların sembolüdür ve özgürlük adına kendini kurban etmeye hazır kişiliktedirler.⁽¹¹⁾ Hürremitler iki gücün, ışığın ve karanlığın, iyiliğin ve kötülüğün, Tanrı'nın ve İblis'in ebedi mücadelesine inanan Mazdakiilere, Dualistlere benzemektedirler.

Onlar dünya düzenindeki adaletsizliğin kökünü toprak ve sosyal eşitsizlikte görmektedirler. İşlenebilen bütün toprakları toplumsal mülke dönüştürmek, özgür köy toplumlarının yönetimine bırakmak istemektedirler. Hürremitler aralarında kadınların da olduğu genel eşitlik, vergilerden ve haraçlardan kurtulmayı istemişlerdir.⁽¹²⁾ Baskı ve sosyal eşitsizliğin 'karanlığı' oluşturduğunu kabul eden Hürremitler, gerek Arap hanedanlığına gerekse İslamiyete karşı uzlaşmaz bir mücadele yürütmüşlerdir.

Mazdaki-Hürremit hareketi ekonomik açıdan geri kalmış dağlık bölgelerde yayılmışır. Abbasiler'in yönetimi döneminde Hürremitlerin ve Şiller'in dünya görüşleri yakınlaşmış ve köylü kitleler 747-750

yıllarında Ebu Müslim'in başta olduğu dönemde kendi sosyal problemlerini ileri sürmüşlerdir⁽¹⁴⁾. Daha sonra Hürremî ideolojisi 816 yılında başlayan ve yaklaşık yirmi yıl süren Babek'in isyan döneminde kesin ifadesini bulmuştur. Özde Arap Hanedanlığına karşı köylülerin başkaldırışı olan harekete halkın çeşitli katmanları katılmıştır.⁽¹⁵⁾ Merkezi Azerbeycan'daki Baz kalesi olan isyan çok geçmeden Kafkas Albaniyası'na, Kerman'a, Cibal'e, Horasan'a ve Tabaristan'a sıçramıştır. İsyân halifelîğe karşı olduğundan Bizans İmparatorluğu'ndan da destek bulmuştur.

Ortaçağ Arap tarihçilerinin eserlerindeki materyaller, ahalisinin büyük bir bölümünü Kürtler'in oluşturduğu Cibal'in hürremizm hareketinin başlıca merkezlerinden biri olduğunu göstermektedir. Onların bilgilerine göre, halife Al Mutasim'in (833 yılı) yönetiminin ilk yıllarında Cibal vilayetindeki halkın büyük bir kısmının "Hürremî dinini"⁽¹⁶⁾ kabul ettiğini göstermektedir. Onlara karşı gönderilen halifelik ordusu Hamadan bölgesinde 60 bin insanı katletmiş, geri kalanlar Bizans İmparatorluğu'na kaçarak kurtulmuşlardır.⁽¹⁷⁾ Al-Masudî'nin haberlerinden Cibal'de ve ona bağlı bölgelerdeki Hürremizm taraftarlarının sayısının 200 bin kişiye ulaştığı ortaya çıkmaktadır.⁽²⁰⁾

Suriye kaynaklarına göre IX.yüzyılın 20'li yıllarında Hürremîtiler, yukarı Mezopotamya'da da, aralarında Ermeni vilayeti Korduk'un da bulunduğu Dicle'nin doğu kıyısında aktif hareketlerde bulunmuşlardır. Adı geçen Hürremî hareketleri hakkındaki ilk bilgileri Mihail Siriyits ve anonim Edes kroniğinin yazarının hemen hemen kelimesi kelimesine tekrarladığı Suriye tarihçisi Dionisiv Telmahrskiy vermektedir. Bu metindeki 'Kurdani' kelimesi 'Hurrami' kelimesinin sinonimi olarak alınmaktadır.⁽²¹⁾ Bu durumda 'Kurdani' kelimesinin Kürtler'le ilişkili olmadığı, büyük bir olasılıkla Hürremîlerin adının bozulmuş biçimi olduğu anlaşılmaktadır.⁽²²⁾ Yazımları farklı olmasına karşın 'Kurdani' kelimesiyle 'Kurduk' toponimi arasında da bağ bulunmamaktadır. Yukarıda verilene ek olarak Arap kaynaklarının Babek'in Kürt kabileleriyle antlaşma yaptığını gösterdikleri belirtilmelidir.⁽²³⁾ Al-Yakubi Babek'in yardımcılar arasında, Marand⁽²⁴⁾ şehrinin hakimi olan İsm Al Kurdi'nin⁽²⁵⁾ de olduğunu yazar. Günümüze ulaşan bilgiler İsm'in, Babek'in isyanının son aşamasında idam edildiğini göstermektedir. 835-

bek'in isyanının son aşamasında idam edildiğini göstermektedir. 835-836 yıllarında Afşin komutasındaki halifelik orduları Babek'i ge-
rilemek zorunda bırakmışlardır.

Babek'in durumu şiddetli çatışmalardan sonra, özellikle de bölge feodallerinin sınıfsal üstünlüklerini savunarak ve can ve mal güvenliği isteyerek Afşin'in tarafına geçmeleri veya tarafsız bir pozisyon izlemeleri sonucu bozulmuştur. Bu tür feodallerden Şahi Davreş (Tabriz) kalelerinin hakimi Muhammed İbn Al Bais'tir. Halife-ye bağlılığını bildiren Al Bais aralarında İsm Al Kurdî'nin de olduğu Babek'in yandaşlarının esir edilmesini ve ordularının yok edilmesini haince planlamıştır.

İsm'in esirliği hakkında Arap yazarları az ya da çok birbirleriyle uyuşmayan bilgiler vermektedirler. Fakat bu bilgiler esir edilme olayını doğrulamaktadır. Al Yakubî, Al Bais'in Marand hakimi İsm Al Kurdî'nin kızıyla evlendiğini, bundan kayınbabasını ve onun yanındaki evine çağırdığını sarhoş oluncaya kadar yedirip içirdiğini, geceleyin de onları Şahi kalesine taşıttığını, daha sonra ise Al Mutasim'e teslim ettiğini bildirir. ⁽²⁶⁾

Al Tabari ve İbn Al Asir, bu konuda daha etraflı bilgiler vermektedir. "Birgün Babek, İsm adındaki komutanlarından birini atlı müfrezesiyle (İbn Al Bais'e) yollar. İsm, İbn Al Bais'in evinde geceler, adete göre yukarıya çağırılır, müfrezesini aşağıya (alt kata) bırakır, onun (İsm'in A.P.) çevresindeki güvenilir adamları da yukarıya davet edilir. O yukarı çıkar ve diğeri (İbn Al Bais-A.P.) onları doyurur ve sarhoş edinceye kadar şarap içirir. Sonra İsm'e saldırır, fakat yalvarmalarına acıyarak affeder, onun yanındaki adamları ise öldürür. Al Bais (İsm'e-A.P.) yukarıya adamlarını tek tek çağırmasını emreder. O, adamlarını tek tek çağırır ve gelenin boynu kesilir, aşağıdaki-ler durumu anlayamaz ve kaçamazlar."

Al Bais, İsm'i Al Mutasim'e gönderir. Al Mutasim İsm'e Babek'in ülkesini sorar, o da yolları ve onun nasıl savaştığı hakkında bilgiler verir. Al Mutasim İsm'i zindana attırır. İsm, Al Basik (halife) (842-847) tahta geçinceye kadar orada kalır. ⁽²⁷⁾ Metinde, Babek adının geçmesiyle birlikte İsm'in Kürt olduğu, daha sonraki kaderi hakkında birşey bilmediğimiz ve başlangıçta Hürremitler'in hareketine

katılmış olduğu ileri sürülebilir.

Hürremîler'in durumu giderek daha da kötüleşmiştir. Birkaç çatışmadan sonra 837'de Afşin, Babek'in en güçlü kalesi olan Baz kalesini ele geçirmiştir. Baz'ı alan Afşin, Hürremîler'le acımasızca savaşmış, Babek kaleden yeraltı geçidini kullanarak Bizans'a kaçmış, Araks nehrini geçerek bölge feodallerinin ve halkın çeşitli baskıları ve yıkıcı seferlerden dolayı kendisine düşman olduğu Doğu Ermenistan'ın dağ bölgelerine gelmiştir. ⁽²⁸⁾ Ermeni prenslerinden Sahî İbn Sunbat (Sinbat) onu yakalamış ve Afşin'e vermiştir. Babek, halife Al Mu'tasim'in onu idam ettirdiği Samarra'ya göndermiştir. Ermeni prensi Sahî İbn Sunbat'a yararlılığından dolayı halife bir milyon dirhem zengin bir bölge ve batrik (prenslik) tacı vermiştir. ⁽²⁹⁾

837'de Azerbaycan'daki Hürremî hareketi bastırılmıştır. Programını gerçekleştiremeyen bu hareket bazı sonuçlar kazanmıştır. Babek isyanı halifeliğin gücünü zayıflatmış, halifelik bazı uzlaşmalara gitmek zorunda kalmıştır. Gerek Hürremî hareketi, gerekse diğer anti-feodal ve anti-Arap oluşumlar sonuçta Abbasiler'in politik gücünün zayıflamasına yol açmıştır. Kültürel ve ekonomik gelişimi farklı seviyelerde bulunan pek çok ülkenin etnik açıdan farklı halklarına silah gücüyle boyun eğdiren Arap hükümrancılığının onları bir temelde birleştiremediği ve kaynaştıramadığı açıktır. Abbasi hanedanlığının merkezi iktidarının zayıflamasının en önemli faktörlerinden biri, kendisine bağımlı olan ülkelerin eşit olmayan ekonomik gelişimde oluşudur. Bütün bunlar halifeliğin büyük feodal-toprak sahipleri arasında dağınık fikirlere yol açmıştır. ⁽³⁰⁾ Halifelik içinde oluşan yetersiz politik durumdan ise Kürtler yararlanmışlardır.

IX.yüzyılın 30'lu yıllarının sonunda Musul'da Arap hakimiyeti döneminde oldukça önemli olan güçlü bir Kürt isyanı canlanmıştır. Arap yazarları isyanın büyük bir bölgeyi kapladığına işaret etmektedirler. İbn Al Asir'in isyanın başlangıç tarihi olarak Hicri 224 (838-839) yılını ileri sürmesine rağmen bu isyanın ne kadar sürdüğü, onu hazırlayan tarih sorunu da bütünıyla açık değildir. Veriler bu olayı Musul vilayetindeki Kürtler'in başlattığını savunmaktadır. İsyanın temel çekirdeğini oluşturan Kürtler'den başka isyana Abbasiler'den hoşnut olmayan diğer elementlerin de katıldığını kaynaklar bildirmektedir. İsyanın

başında Arap yazarlarının belirttiğine göre Kürt önderlerden (Mukdim veya Mukaddim) Cafar İbn Faharkas bulunmaktadır. İbn Al Fakih, Al Masudi, Ad Dinavari, Kürt isyanı hakkında ilginç bilgiler vermektedir. İbn Al Asir'de olayların yorumu daha etraflıdır, İbn Haldun'da ise ayrıntı daha azdır. ⁽³¹⁾ Al Masudi, Cafar İbn Faharcas (babasının ismi Maharcas şeklinde geçmektedir) önderliğindeki isyanın Musul, Azerbeycan ve Ermenistan arasındaki bölgeleri kapladığını bildirir. Arap yazarlarının yazdıklarına göre onların hareketleri ve saldırıları halk arasında korku ve panik yaratmıştır. ⁽³²⁾ İbn Al Asir, halifelik ordularının Kürtler'e karşı hareketlerinin tasviriyle olayların yorumu sınırlandırılmıştır. Biz ise isyanın IX. yüzyıldan başlayarak halifelik içinde genel bir oluşum olan Arap iktidarının ekonomik zincirlerine karşı yapıldığını düşünmeye meyilliyiz.

Cafar İbn Faharcas önderliğindeki Kürtler'in isyanı halifelik sarayında ciddi bir tedirginliğe neden oldu. Halife Al Mutasim bu isyanın bastırılması için köklü önlemler almak zorunda kaldı. Alistıkları dağ koşullarında savaşılan Kürtler'e karşı başarılı bir mücadele vermek için halife Al Mutasim 840 yılında ünlü kumandan İtah'ın (Türk kökenli) komutasındaki Türk hassasına gitti. Bu bizce de bilinen Müslüman ortaçağı dönemindeki Kürtler'le Türkler'in ilk çatışmasıdır.

Kürt isyanının bastırılmasını Araplar Al Mutasim'in iktidarda olduğu dönemdeki altı olaydan (bazılarına göre sekiz) biri sayarlar. Onlar bu isyanın önderi Cafar'ın adıyla Babek'in, Tabaristan'ın asi prensi Mazyar'ın adını birlikte anarlar. ⁽³⁴⁾ Cafar'ın öldürülmesini Ad Dinavari şöyle anlatır: "Halife O'nu tutuklattı, idamından sonra da cesedini Babek ve Mazyar'ın cesedi ile birlikte çarına gerdirdi." ⁽³⁵⁾ Bu da Cafar'ın Dasin dağında ele geçirildiği ve Babek (837) ve Mazyar (839-840)'ın idam edildiği Samarra'ya götürüldüğü anlamına gelmektedir.

IX. yüzyılın ortalarından başlayan Kürt hareketleri genel olarak düzensizdi, bu hareketler kendiliğinden, birbirinden bağımsız ve ilişkisiz oluşuyordu. Bu konudaki bilgiler bölük pörçüktür, dahası kimin neye karşı olduğunun, hangi sosya-ekonomik amaçların güdüldüğünün belirlenmesi çok zordur. IX. yüzyılın sonu ve X.yüzyılın başında Abbasi halifeliği Zinç ve Karmat isyanlarıyla

sarsılmıştır. Zinçlerin isyanı Zinç'te (Zanzibar) köle tüccarları tarafından alınmış siyah derili kölelerin hareketiyle başlamıştır. Bu köleler adanın adından dolayı Zinç diye adlandırılmıştır. Daha sonra ise (Arapça Zinc çoğulu Zunuc) bu kelime 'kara derili' yi 'zenci'yi tanımlamıştır.

Kölelerden kanalların kazılmasında, bataklıkların kurutulmasında, çeşitli tarla işlerinde, mesleklerde ve diğer dallarda iş gücü olarak yararlanılıyordu. Onlar en ağır koşullarda, çeşitli güçlüklerle ve baskılara uğrayarak çalışıyorlardı. Bütün bunlar 689 yılında yaklaşık 14 yıl sürecek (869-883) güçlü bir isyanı doğurdu. ⁽³⁶⁾ Zinçlerin isyanına sadece köleler değil, köylüler, göçebeler de katıldı. İsyanı İmam Ali'nin torunları kökeninden Araplar'ın oluşturduğu Azrakitler'in harici kolunun taraftarları, düşmanları tarafından 'Al Habis' (İğrenç) diye adlandırılan küçük bir feodal olan Ali İbn Muhammed yönetti. 868 yılında yaklaşık 15 bin Zinçin çevresinde toplandığı Ali İbn Muhammed Basra'da ortaya çıktı. 869-870 yıllarında isyancılar Obolla'yı, Abadan'ı ele geçirdiler, Huzistan'ı alıp Ahvaz'da güçlendiler. 870'te Zinçler Basra'yı aldılar. Kendi çalıştıkları her bölgede köleler özgürlüklerini kazandılar. Köylüler ve şehrin aşağı katmanlarıncı desteklenen isyan Irak ve İran'ın pek çok bölgesini sardı. Yönetimin orduları isyancılara karşı mücadele edecek durumda değildi. ⁽³⁷⁾

875'de Saffarid Sistan emirler hanedanının kurucusu Yakub As Saffar, Zinçlerin gönülsüz müttefiki oldu. Onun Huzistan'a atadığı yönetici halifeye karşı mücadelesinde Zinçlerle işbirliği yapmak zorunda kaldı. Fakat bu uzun sürmedi. At Tabari, yukarıda adı geçen Huzistan yöneticisinin Muhammed İbn Ubaydullah İbn Azadmard adlı bir Kürt feodali olduğunu belirtmektedir. ⁽³⁸⁾ Ortaçağ Arap tarihçilerinin bilgilerinden Huzistan'ın yöneticisi olan bu Kürdün Zinc hareketinin başından beri Ali İbn Muhammed'le (Al Habis) gizli ilişkileri olduğunu ortaya çıkarmaktadır. ⁽³⁹⁾ Herhalde patlayacak tehlikeyi sezen ve kendi durumunu aynı derecede korumak isteyen bu kişi Ali İbn Muhammed'e bağlılığını ve onunla müttefik olduğunu bildirerek isyancıların önderiyle ön antlaşmalar yapmıştır. O, Ali İbn Muhammed'e vilayeti teslim edeceğini anlamıştır. O'nun, Yakub As Saffar'a yaltaklanması gelip geçici bir karakter taşımakta ve kendi konumunu sağlamlaştırma

amacını gütmektedir.

Ali İbn Muhammed, Muhammed İbn Ubaydullah'ın tekliflerini, vilayetin yönetimini Zinlerin, Ali İbn Ahan Al Muhallabi (onun kardeşleri Halil ve Muhammed de Zinlerin kumandanlarıdır) adlı komutanına bırakmayı, kendisinin de onun yardımcısı olması şartıyla kabul etmiştir. Başka bir seçeneği olmayan Muhammed Azadmard Al Kurdi uzlaşmaya gitmiştir. ⁽⁴⁰⁾

875'de Ahmed İbn Laysaviyi komutasındaki halifenin orduları Huzistan'a yönelmişlerdir. Antlaşmaya göre Muhammed Azadmard Al Kurdi'nin Zinlerle birlikte hareket etmesi gerekiyordu. O'nun müfrezeleri Ali İbn Aban'ın ordusuyla birleşmiş, bundan sonra da yönetim ordusunun bulunduğu Sus'a (Şuş) yönelmişlerdi. Zinler ve onların müttefiki Muhammad İbn Azadmard Al Kurdi, uzun çarpışmalardan sonra pek çok l ve esir bırakarak yenilmişlerdi. Ahmed İbn Laysaviyi'nin orduları bu çarpışmalardan sonra Gundişapur'a girdiler. İbn Azadmard Al Kurdi, uzun çarpışmalardan sonra pek çok l ve esir bırakarak yenilmişlerdi. Ahmed İbn Laysaviyi'nin orduları bu çarpışmalardan sonra Gundişapur'a girdiler. İbn Azadmard Al Kurdi, Ahvaz'dan Huzistan'a Zinci yöneticisi Ali İbn Aban Al Muhallab'a destek için geldi. Her iki müttefikin orduları Ali İbn Aban ve Muhammed İbn Azadmard Al Kurdi'nin karşılaştığı Askar Mukarram'a hareket ettiler ⁽⁴¹⁾.

At-Tabari, İbn Azadmard Al Kurdi'nin "Kasım İbn Ali'yi, Hazım adındaki Kürt reislerinden birini ve At Talakani adındaki As Saffar'ın şeyhlerinden birini Ali İbn Aban'a gönderdiğini... Ali'nin (İbn Aban-A.P.) Fars köprüsüne yaklaştığını, Muhammed İbn Ubaydullah'ın ise Tustar'a (Tuştar) girdiğini" yazar ⁽⁴²⁾. Bu olay halifenin kumandanı Ahmet İbn Laysaviyi Gundişapur'dan ayrılmak ve Sus'a gitmek zorunda bırakmıştır ⁽⁴³⁾. Kaynaklar Ali İbn Aban'ın Fars köprüsüne Cuma günü girdiğini yazar. Muhammad Al Kurdi Tustar camilerindeki Cuma namazı sırasında Ali İbn Muhammed'in adının anılacağına söz vermiştir Ali İbn Aban'ın casusları hutbe sırasında halife Al Mutamid (870-892), Yakub As Saffar ve Muhammed İbn Ubaydallah'ın adlarının zikredildiği haberini getirmişlerdir ⁽⁴⁴⁾.

Bu, Zinlerin önderleriyle Muhammed Al Kurdi'nin arasındaki ilişkilerin keskinleşmesi için bir neden olmuştur. Askar Mukarram'ı alan Ali İbn Aban Ahvaz'a gitti. Bundan yararlanan halifelik orduları Tustar'a saldırdılar ve Muhammed İbn Ubaydullah'ı yenilgiye uğrattılar ⁽⁴⁵⁾. Yenilgiye uğrayan Ali İbn Aban yaralandı ve ancak kaçarak kurtulabildi. Zinlerin askeri kamplarından birinde tedavi olduktan sonra 876-877'de Ahvaz'a döndü ve halifelik orduları karşısında biraz üstünlük elde etti. Aynı yıl Yakub As Saffar, Ahmed İbn Laysavi'yi Gundışapur'dan kovdu. Ali İbn Aban o sıralarda As Saffar'a ve O'nun yandaşlarına karşı mücadele veriyordu, fakat bu mücadele uzun sürmedi, her iki taraf arasında barış yapıldı.

Bu barışa rağmen Muhammed İbn Ubaydullah İbn Azadmard Al Kurdi Zinlerle ilişkisinde düşmanca bir konum izliyor ve gizliden gizliye As Saffar'a karşı hareket ediyordu.

Böylece Huzistan vilayeti As Saffar ve O'nun uydusu Muhammed İbn Ubaydullah Al Kurdi için Zinler ve halife arasında anlaşmazlık konusuna dönüşmüştü. Bu tür karışık durumdan sıyrılmayı Muhammed İbn Ubaydullah Al Kurdi Zinlerle ve O'nu sürekli tehdit eden baş karşıtı İbn Aban'la ilişkileri düzeltmek olarak görüyordu. Bu yüzden Al Kurdi, Ali İbn Aban'la olan mücadelesinde Zinlerin önderinin oğlu Ankaf'a, kendisini himaye etmesi dileğiyle başvurdu. Fakat bu O'nun karşısına Ali İbn Aban'ın daha şiddetle çıkmasına neden oldu. Sonuçta İbn Azadmard Al Kurdi Zinlerin önderine O'nu aldattığını ve Ali İbn Aban'a saldırması için izin vermesini istedi. O zaman 879-880'de Zinler Ram Hormuzd'a bir sefer yaptılar, Muhammed İbn Ubaydullah onların hücumlarına karşı koyamadı, Ram Hormuzd'u bırakarak, uzakta ki güçlerinin yanına kaçmak zorunda kaldı. Ali İbn Aban'a uzlaşma dileğiyle başvurdu. Yapılan anlaşmaya göre Zinlere ikibin dirhem ödemek yükümlülüğünü üstlendi ⁽⁴⁶⁾. Fakat bu antlaşma uzun sürmedi.

Aynı yılda, 879-880'de Ad Darban (İbn Al Asir'de Ad-Daman olarak geçmektedir) kabilesinin Kürtleriyle Zinler arasında çarpışmalar oldu. Zinler yenildi. Bu olayların ayrıntılı tarifi At Tabari'dedir. İbn Al Asir bu olayları çok kısa vermektedir. Onların bilgilerine göre Zinler ve Kürtler arasındaki barış antlaşmasından sonra Ali İbn Aban, Al Kurdi'ye Darban kabilesinin Kürtlere saldırmasından sonra ve onların

mal varlığını almasında kendisine yardım etmesi dileğiyle başvurmuştur. Elbette Zinclerin önderi, Ali İbn Aban'ın bu hareketi için izin vermiş ve dikkatli olmasını ve Al Kurdi'den Ali İbn Aban'ın bu hareketi için izin vermiş ve dikkatli olmasını ve Al Kurdi'den garanti almadan saldırmamasını emretmiştir. Al Kurdi Zinclere yardım edeceğine söz vermiş, O'nun müfrezeleri de İsyancıların müfrezeleriyle birlikte kuvvetli bir direnişle karşılaştıkları Darban kabilesinin Kürtlerine saldırmışlardır. Çarpışma sırasında Muhammed İbn Ubaydullah'ır müfrezeleri savaş alanını birden terketmişlerdir. Büyük kayıplar veren Zincler yenilmişler ve kaçarak kurtulmuşlardır.

Tarihçilerin materyallerinden bu saldırının planını Muhammed İbn Ubaydullah'ın önceden hazırladığı anlaşılmaktadır. Ubaydullah Zinclerin kaçıışı sırasında geriden onlara saldırmaya karar vermiştir. O'nun müfrezesi planladığı gibi Zinclere saldırmış ve onları yağmalamıştır. Zinclerin bu yenilgisini Ali İbn Aban önderine bildirmiştir. Önderi dikkatsiz davrandığı için ve zafer için gerekli olan kesin garantileri Muhammed İbn Ubaydullah'tan almadığını ileri sürerek O'nu kınamıştır. İsyancıların başları Al Kurdi'yi ihanetinden dolayı suçlamıştır ve O'nu kınamıştır. İsyancıların başları Al Kurdi'yi ihanetinden dolayı suçlanmıştır ve O'nun gaddarca cezalandırılacağını bildirmişlerdir. Zinclerin önderinin tehditinden korkan Muhammed İbn Ubaydullah O'na itaatini ve Ali İbn Aban'ın askerlerinden aldığı atları ve hayvanları geri vereceğini aceleyle bildirmiştir. O, çeşitli etkili kişilere aracılık dileğiyle başvurmuştur. Uzun görüşmelerden sonra kendi hakimiyetinde bulunan bütün camilerde Zinclerin önderinin adının hutbe sırasında zikredileceğine söz vermiştir.⁽⁴⁷⁾

Zinclerin amacının halifeliğe karşı mücadelede Huzistan'ın sakinlerini kazanmak olduğunu, fakat kendi çıkarlarını korumak isteğinde olan bölge feodalleri sayesinde bunun yararsız olduğunu söylemek zor değildir. Bu tür feodallerden biri resmi olarak Zinclerin önderinin uydusu ve müttefiki olan, gizlice onlardan kurtulmaya çalışan Muhammed İbn Ubaydullah İbn Azadmard Al Kurdi'dir. Böylece 880-881'de halifelik orduları Zincler üzerinde üstünlük sağlamışlar, kendi güvenliğini sağlamak isteyen Al Kurdi de onlara yakınlaşmıştır⁽⁴⁸⁾. Fakat kendni Saffaridlerin uydusu olarak gören Muhamed İbn Ubay-

dullah, iktidarsız politikaları yüzünden cezalandırılmıştır. 881-882'de Yakub As Saffar'ın kadesi Ram Hormuzd'a sefer yapmış ve onu aldığıında Huzistan'daki faaliyeti son bulmuştur ⁽⁴⁹⁾. Arap kaynakları Muhammed İbn Ubaydullah İbn Azadmard Al Kurdî'nin daha sonraki kaderi hakkında bir şey söylememektedirler.

883 yılında bastırılan Zincîlerin isyanından başka halifelik içinde aktif faaliyet gösteren diğer dini hareketler gizli dini organizasyonlara dönüşmüştür. Buradaki gizli organizasyonlar arasında IX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren zanaatkarlar arasında oluşan İsmailîlerin Kürdistanlı Şîl grubunu da anmak gerekir. Suriye'de, Irak'ta, İran'da ve diğer yerlerdeki İsmailîlik öğretisinin taraftarları 'Karmatlar' adını almıştır. Bu ünlü antifeodal hareket toplumun fakir katmanlarını, köylüleri ve zanaatkârları bünyesine almıştır.İsmailizm ideolojisinin bazında şekillenen bu gizli din organizasyonu temel sloganları arasında mülkiyetin toplumsallaşması ve sosyal eşitlik talebini ileri sürmüştür ⁽⁵⁰⁾.

Karmatların ilk çıkışları 890-891 yılında Irak'ta, Küfe⁽⁵¹⁾ bölgesinde olmuş ve sürekli olarak halifeliğin diğer vilayetlerine yayılmıştır.

900'de Karmatlar'ın Suriye'de güçlü bir hareketi başlamıştır. Bu hareketi ünlü Zikrazayh yayıcıları yönetmiştir. Hareket bütün Suriye'yi ve aşağı Mezopotamya'yı (Irak) kaplamıştır.Karmatlar, Damaşk, Homs, Hama ve diğer şehirlerde egemen olmuşlardır.

Hareketin başına Yahya İbn Zikravayh'ın ölümünden sonra "Sahib Aş Şamiya" (ben'in sahibi) diye adlandırılan kardeşi geçmiştir.

Ortaçağın ilk kaynakları bize Suriye bölgelerinden birinin yöneticisi olan Cafer İbn Hamid Al Kurdî'nin İbn Zikravayh ile olan işbirliği hakkında aydınlatıcı döküman vermektedir. Bu tarihi döküman 902-903 yılında Sahib Aş Şamiya tarafından bir Kürt savaş arkadaşına gönderilen mektuptur. Ni yazık ki bu dökümandan Cafer Al Kurdî'nin hangi bölgeyi yönettiği anlaşılmamaktadır. Mektubun içeriğinden O'nun Batı Suriye'deki Homs bölgesinde bulunduğu ileri sürülebilir.

Bu olayların çadaşı olan At-Tabari'nin yazdığı metinde Sahib Aş Şamiya'nın, benzeri bir mektubu kendisine bağlı kişilere gönderdiği anlaşılmaktadır. Müslümanların imamı, paygamber soyundan seçkin bir

temsilci olarak İbn Zikravayh'ın gösterildiği Cafer Al Kurdî'ye gönderilen mektup aşağıdaki sözlerle başlamaktadır: "Cafer İbn Hamid Al Kurdî'ye selam... senin başına gelenler bizce de bilinmektedir, ülkede baskı oluşturan isyan çıkaran, senin bölgede faaliyet gösteren tanıya inanmayanlar ile ilgili haberler. Bu bizi kızdırmıştır, biz de Allah'ın ikiye bölünmüş düşmanlarının ülkesinde isyan çıkaranları cezalandırmak için ordumuzu oraya göndermeye karar verdik. Homs şehrine inananlardan bir grupla vaizcimiz Utayra'yı gönderdik. O'na ordunun desteğini verdik ve izledik. Allah'ın düşmanlarını araması için senin bölgeye gitmesini emrettik, eğer onlar bulunursa. Bu yüzden sen güçlü bir ruha sahip ol, ve seninle bulunan ve bize itaat etmiş (yöneticileri) cesaretlendir, Allah'a ve O'nun gücüne inan. O her asi ve dininden dönmüşle (mücadelede) daima yanımızdadır. Bölgede olanları bize bildir ve hiçbir şeyi saklama..."⁽⁵²⁾.

— Aynı şekilde bu değerli dökümanı daha geç dönem yazarlardan Ad-Davadarî de vermektedir.⁽⁵³⁾ Kürtler'in Karmatlar hareketine katılması hakkında farklı bir materyalin olduğunu sanmıyoruz. Cafer Al Kurdî'nin kaderi ve daha sonraki faaliyetleri hakkında da aynı şeyler söylenebilir. Mektup metni sadece Kürtler'in bu güçlü antifeodal harekete katıldıklarını değil, aynı zamanda IX. yüzyılın sonunda Suriye'nin batı bölgesindeki Kürt elementi de kanıtlamaktadır.

IX. yüzyılın ikinci yarısındaki anti-Arap ve anti-feodal hareketlerde Yukarı Mezopotamya, kısmen de Musul vilayeti önemli bir rol oynamıştır.

Burada gelişen büyük sosyo-politik kriz Kürt hareketinde etkisini göstermiştir. Kuşkusuz Kürtler'in de aynı olamayacağı Harici hareketi geniş bir alana yayılmıştır. Zaman zaman onların çıkışları tekrar tekrar alevlenmiştir.

886'da Musul'da başkanlığını Musavir İbn Al Hamid İbn Musavir Aş Şarî (kendisi Haricidir) nin yaptığı Haricilerin yeni bir hareketi başlatmıştır. Bu harekete temelde Kürtler ve Araplar katılmışlardır.⁽⁵⁴⁾ İsyancılar kısa zamanda Musul bölgesindeki önemli toprakları ele geçirebilmiş, buradan da Hulvan'a hareket etmişlerdir. Arap sarayı Musul bölgesinde Haricilerin yoğunlaşmasından ve yıkımlarından en-

dişe duymuştur. Fakat 886 yılında halifelik ordusu yeni bir yenilgiye uğramış ve büyük kayıplar vermiştir. ⁽⁵⁶⁾ İbn Al-Asir bu zaferden sonra Musavir Aş-Şari'nin güç kazandığını, savaş arkadaşlarının sayısının da çoğaldığını belirtmiştir. O, Musul'a saldırdığında şehrin sakinleri savaşmaksızın şehri O'na vermişler, fakat O'na güvenmeyen Hariciler Al Hadiss'e yerleşmişlerdir. ⁽⁵⁷⁾ Al Hadiss, Takrit, Musul, Sincar, Nisibin (Mtsbin) ve Habur bölgeleri Musavir Aş Şari'nin iktidarı altındadır. O'nun kapmında gelişen çok sesliliğe rağmen O, çok geçmeden Irak'ın diğer bölgelerini de aldı. 871-872 yılında Bağdat sarayı birkaç başarı elde etmiş olan Masrur Al Balhi öncülüğünde Haricilere karşı yeni bir ordu gönderdi. Masrur Al Balhi Haricilere katılan Takrit'in göçebe Araplarını, Al Yakubiya'nın Kürtlerini de kıldı ve bir kısmını esir aldı. ⁽⁵⁸⁾

876-877 yılında hareketin önderi Musavir Aş Şari öldü. Hariciler Şahrizur'da bulunan Kürt Muhammed İbn Hurzad'a hareketin başına geçmesi ricasıyla başvurdular. İlk önce reddetti, sonra düşündü, fakat bazı çelişkilerden sonra isyanın önderi olarak Harun Al Bagyalı Aş Şari atandı. O Musul bölgelerini ele geçirdikten sonra baskıyla vergi toplama başladı. ⁽⁵⁹⁾

880-881'de Musul'da Hariciler arasında anlaşmazlıklar başladı. Şahrizur'daki Muhammad İbn Hurzad hareketin başına geçmek niyetinde olduğunu ifade etmişti. O, hatta Musavir Aş Şari'nin yönetimi kendisine vasiyet ettiğine Haricileri inandırmaya çalıştı. Bu, Muhammed İbn Hurzad ve Harun Al Badyalı arasında askeri çarpışmalara neden oldu. ⁽⁶⁰⁾ Başlangıçta İbn Hurzad başarılıydı. Musul bölgesindeki Şamrah (Samarh) köyü yakınlarındaki savaşta Harun kaçtı ve yandaşlarından pek çoğu öldürüldü. Fakat bazı koşullar İbn Harzad'ı Şahrizur'a geri dönmeye zorladı. İbn Al Asir'in belirttiğine göre O, Şahrizur'da al-Djalaliya Kürtleriyle yapılan bir savaşta öldürüldü. ⁽⁶¹⁾

İbn Al Asir tarafından verilen bilgiler İbn Haldun'un eserinde de vardır. Fakat Harun'un yenilgisinden sonraki olayların gelişimi biraz daha farklıdır, bizce daha da güvenilirdir. İbn Haldun'a göre Harun kaçtıktan ve Taglib kabilesinden yardım istedikten sonra Hamdan'la birlikte (Taglib kabilesinin önderi) Musul'a girmiş, İbn Hurzad da (İbn

Haldun'da 'Hurdad') şehre girmiş, şehrin sakinleri Harun tarafına geçmişlerdir. Harun, Al Hadiss'e geri dönmüş, İbn Hurzad'la çok az Kürt kalmıştır. Daha sonra onlara saldıran Harun, İbn Hurzad'ı öldürmüş ve Al-Celaliye Kürtlerini bozguna uğratmıştır. ⁽⁶²⁾

Böylece, yukarıda verilen olgular Şahrizur'daki Kürtlerle birlikte İbn Hurzad'ın Musul bölgesine ulaştığı, fakat yandaşlarının ihaneti sonucunda yenildiğini ve öldürüldüğünü göstermektedir. Böylelikle Haricilerin yönetimi bütünüyle Harun tarafına geçmiştir.

İbn Kuteybe ve Al-Masudi'ye göre temelde nüfusa sahip olmayan ve az bir mal varlığına dayanan Hariciler birkaç sekte sahiptiler. ⁽⁶³⁾ Kuşkusuz dini ideoloji Haricileri uzun savaşımlara yöneltiyordu. Fakat bu hareketin temelinde, ortaçağın diğer benzer hareketlerinde olduğu gibi, sosyal ve mülkiyet eşitliğine istek yatıyordu. Bundan dolayı halifeliğin hoşnutsuz yönetimi altındaki Kürtleri bu harekete en başından katmıştır. Daha önemlisi Al-Yakubiya Kürt kabilesini İbn Al-Asir başka bir nedenden dolayı 'al-Yakubiya Aşşurah' ⁽⁶⁴⁾ (al-Yakubiya haricileri) olarak adlandırıyor. Bu olgu anti-feodal bir yönelim taşıyan Haricilerin hareketine Müslüman olmayan Kürt kitlelerinin de katılımıyla başladığını göstermektedir.

Feodallerin ve yöneticilerin ayrılma taraftarı hareketleri, Arap kabilelerindeki dalgalanmalarda Musul ve Cezire'nin iç yaşamındaki gerginliği daha da derinleştirmişti. Bunun, Haricilerin coşkulu çıkışları sonucunda oluşan 892 yılındaki tehlikeli politik konumda yeni halife al-Mutadi (892-902 yılları) Musul bölgesinin yöneticisi olarak Muhammed İbn Yahya al-Madruh yerine Ali İbn Daud İbn Rahzad al-Kurdi'yi atadı. ⁽⁶⁶⁾ Halifenin bu adımını tesadüfi saymamak gerekir, çünkü O görünüşe göre Kürtleri büyük ölçüde kendi tarafına çekmek ve bölgedeki düzeni onların yardımıyla sağlamak istemişti.

Ali İbn Daud Musul'daki ilk Kürt yöneticisiydi. Bunu da Arapların onaylamadığını söylemeye gerek yok. Günümüze değin ulaşan Arap şairi al-Adjini'nin iki satırlık şiiri bunu şöyle göstermektedir: "İnsanlar bu döneme benzer bir şey görmemişlerdi; Musul, O'nu Kürtler yönettiğinde alçalmıştı." ⁽⁶⁷⁾ Arap kaynakları Ali İbn Daud'un ilerideki kaderi hakkında birşey söylememektedir. ⁽⁶⁸⁾

IX. yüzyılın ortalarında Musul bölgesindeki Arap-Kürt ilişkilerinde iki önemli karakteristik öge gözlenmektedir. Bir taraftan Kürt ve Arap kabilelerinin mücadelesinin Harici ve diğer antifeodal çıkışların mücadelesiyle karışması, diğer taraftan yandaşları arasında bölge hegemonyası üzerindeki keskin ayrılıkların belirmesi. İlk durum en çok Bağdat sarayını tedirgin ediyordu. Arap tarihçileri 281 Hicri (984) yılında halife Al-Mutadid'in ikinci kez Musul'a gittiğini, çünkü kendisine Tağlib kabilelerinin önderi Hamdan İbn Hamdun'un Haricilerin tarafına geçtiğini bildirdiklerini belirtmektedirler. ⁽⁶⁹⁾ Halife, Kürtler'in ve Araplar'ın çıkışlarını yok etmeğe çalışmıştır. Vakayiname yazarlarına göre al-Mutadid'in geliş haberi yayıldığında "Kürtler ve Araplar (göçebe Araplar) kanlarının son damlasına dek savaşma kararı almışlardı". ⁽⁷⁰⁾ Onlar birbiri ardına üç süvari müfrezesi kurdular. Al-Mutadid'in çok sayıdaki ordusu saldırıya geçti ve bir kısmını esir alarak, pek çoğunu ise Zap nehrinde boğarak isyancıların üstesinden geldi. ⁽⁷¹⁾ Halife, Hamdan İbn Hamdun'u izlemeye devam etti. Halife, Bağdat yolu üzerinden al-Hassaniya şehrine girdi. İbn Al-Asir burada on bin kişilik bir orduya ve büyük bir kaleye sahip olan Şaddat adında bir Kürt olduğunu belirtir. Halife onun ordusunu bozguna uğratmış ve kalesini yıkmıştır. ⁽⁷²⁾ Şaddat'ın Kürt kökenli olduğunu belirtmeyen at-Tabari de hemen hemen aynı bilgiyi verir. ⁽⁷³⁾

895 yılında halife al-Mutadid yeniden Musul'a yönelir. Bu kez Hamdan İbn Hamdun'u yakalamayı başarır. Aynı yılın martında "ondan (halifeden) Kürt önderleri, güvenlik isterler" ⁽⁷⁴⁾, bu önderler halifelığe karşı Hamdan İbn Hamdun'la müttefiktiler. 896-897 yılında ise halife al-Mutadid, Harun aş-Şari yönetimindeki güçlü bir hareketi bastırdı. Yenilen isyancılar Azerbaycan bölgesindeki Zab ovasına gittiler. ⁽⁷⁵⁾

2- X. YÜZYILIN İLK YARISINDA KÜRTLER

IX. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak merkezi iktidarın zayıflaması ve halifelikte bağımsız ve yarı bağımlı emirlik hanedanlıklarının belirmesi, aralarında Kürtler'in de bulunduğu çeşitli ülke halklarının antifeodal mücadelesinin güçlenmesine büyük ölçüde yardımcı olmuştur.

X. yüzyılın başından itibaren halifelik içinde gelişen çeşitli dalgalanmalara Kürtler de ilgi gösterdiler. Böylece 902 yılında Kürtler halife al-Muktafi (902-908)'ye karşı Dicle kıyılarında düzenlenen isyana katılmayı kabul ettiler. ⁽⁷⁶⁾ Bağdat'tan kaçan halifelik ordusu başkumandanı Abu Sait al-Havarizmi, 902-903 yıllarında Şahrizur'un feodali İbn Abu ar-Rabui al-Kurdi ile akrabalık ilişkilerine girdi ve O'nunla birlikte al-Muktafi'ye karşı bölgesel bir mücadele başlattı. Abu Said al-Harizmi'nin öldürülmesi Şahrizur'daki isyanın sonu oldu. ⁽⁷⁷⁾

Arap Kabileleri Musul bölgesinde ve Yukarı Mezopotamya'nın diğer bölgelerinde daha İslamiyet öncesi dönemde yerleşmişlerdi. ⁽⁷⁸⁾ Fatih seferleri süresince buraya başından beri Kürtler'le çeşitli nedenlerden ilişki kuracak olan pek çok yeni Arap kabilesi yerleşmişti. IX. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak Musul bölgesindeki halifeliğe karşı mücadelede büyük Arap kabile birliği Taglib farklı oldu. Halkının büyük çoğunluğunu Kürtler'in oluşturduğu bu kabile, temelde Diyar Rabia'yı yurt edinmişti. Fetihlerden önce bu kabile Hristiyanlığı seçmiş ve Bizans ordusu bünyesinde Müslüman fetihlerine karşı savaşmıştı. Daha geç dönemde onlar, İslamiyetteki Şii yorumunun taraftarı oldular.

X. yüzyılın sonunda Hamdan İbn Hamdun'un önderliği altında Taglibler, Hariciler hareketine katıldılar. Fakat X. yüzyılın başında aralarında Hamdan İbn Hamdun'un oğlu Hüseyin'in de bulunduğu Taglib kabilelerinin önderleri Bağdat sarayı tarafına geçtiler ve onunla birlikte Harun aş-Şari'nin yönettiği, Haricilerin bizce bilinen hareketini bastırdılar.

905 yılında halife al-Muktafi, Musul bölgesinin yöneticisi olarak, anası Kürt olan, Hüseyin'in kardesi Abu al-Haydja İbn Hamdan'ı atadı. Bununla birlikte bu bölge Hamdanitlerin (Hamdan İbn Hamdun'un adına göre) miras malıydı. Hamdan emirlik evinin gelişmesi, Abu al-Haydja'nın iki oğlunun yönetimi zamanındadır. Bunlardan birisi, Hasan emirlik ünvanını miras almış, kendi başına yönetmeye başlamıştı. Kardeş Ali ile birlikte Tagliblerin bölge topraklarını Diyar Rabia vilayetinin yönetim merkezinden batıya dek genişletti. Hasan'ın kardesi Fatma, Ahmed İbn Ali al-Kurdi'nin kız ı olan bir Kürt kızıydı. ⁽⁷⁹⁾ Hasan 941 yılında Bağdat sarayından Nasir al-Daula ünvanını aldı ve Musul'u yönetti. Kaddeşi Ali Sayf ad'Daula ünvanını aldı ve Arap-Bizans sınır bölgesinde (as-Sungur) aktif askeri hareketleri yönetti. 944 yılında Ali Aleppo'yu

ele geçirdi ve Hamdanitlerin yeni kolunun kurucusu oldu. Böylece Yukarı Mezopotamya, Kuzey Suriye ve bazı Kürt bölgeleri Bagratid Ermenistanı'yla sınır olan tek bir yönetim oldular.⁽⁸⁰⁾

Hamdanitler, başından beri halifeliğe karşı mücadelede öyle ya da böyle müttefikleri saydıkları Kürtler'den korkmuşlardır. Hamdanitlerin iktidara gelişleri Kürtlerle çarpışmaların aniden gelişmesine neden oldu. 905 yılında Abu al-Haydja İbn Hamdun Musul'un yöneticiliği görevini aldığı anda bölgede başında Muhammed İbn Bilal'in olduğu büyük bir Kürt isyanı patlak verdi. İsyançılar Nineviya'ya saldırdılar ve şehrin büyük bir bölümünü zaptettiler. Abu al-Haydja İbn Hamdan, onlara karşı mücadeleye girişti, fakat başarısız oldu. Halifeden yardım aldıktan sonra 906'da rebiyulevvel ayında Şahrizur yönünde hareket etmiş ve buradaki dağlarda güçlenmiş Kürtleri izlemişti. Kürtler'in önderi Muhammed İbn Bilal kurnazca davranmıştı. İbn Hamdan'la anlaşma yapmayı kabuletmemiş ve taraftarlarının Azerbaycan tarafına güvenle geçmesi için zaman kazanmıştı. Fakat İbn Hamdan'ın şiddetini gören Muhammed İbn Bilal, isyanı durdurdu ve ondan bağışlanmasını istedi.⁽⁸¹⁾

Arap kaynaklarının incelenmesi Musul bölgesindeki bu hareketin, temelde al-Hadbanîya kabile müttefiklerinin yer aldığı Djafar İbn Fahardjas, büyük Kürt isyanından sonra ikincisi olduğunu göstermektedir. Bu bölge topraklarında ve ona yakın yönetim birimlerindeki kabile birliğinin büyük sayısını göstermektedir. İsyanı yaklaşık olarak beş bin aile katılmıştı. Başarısız olduktan sonra onlardan bir bölümü Azerbeycan'a geçti, diğer bölüm ise Hamdanik iktidarını tanıdı. Zaten, İbn al-Asir ve İbn Haldun'un⁽⁸²⁾ materyalleri Dasin dağı Kürt halkının güvenlik anlaşması yapmak için Hamdanitlere başvurduğunu göstermektedir. Bu olaylardan sonra Musul ve Cezire'de Kürtler ve Hamdanitlerin emirlik eviyle ilişkileri daha da keskinleşmiştir.

907 yılında Musul'un bazı bölgelerini zapteden Kürtler yeniden ayaklandılar. At-Tabari'nin "al-Kurdi al Mutagalib" (Kürt-zorbası, fetihçi, tiran) olarak adlandırılmasına rağmen Arap yazarları İsyanın Kürt önderinin adını anmamaktadırlar. At-Tabari, İbn al-Asir ve İbn Haldun, isyanı bastıran Arap kumandan hakkında çeşitli bilgiler verirler.

At-Tabari 907 yılında Hüseyin İbn Musa'nın Musul'un " Kürt mutagali-bi" tarafından yönetilen bölgelere saldırdığını, O'nun ordusunu bozguna uğrattığını, hazinesini ve malını mülkünü aldığını belirtmektedir. Kürt ise kaçmış ve ulaşılmaz dağlarda bir sığınak bulmuştur. İbn al-Asir, aynı olay hakkında şu bilgiyi vermektedir: "Hasan İbn Ahmed, Musul'un Kürtler tarafından alınmış bölgelerine saldırdı, onları bozguna uğrattı, esir aldı, mallarını yağmaladı. Sonra onların (Kürtlerin A.P.) reisini ulaşılmaz dağlara kovaladı." ⁽⁸⁴⁾ İbn Haldun ise bu olayda 906 yılında Tay ve Malb Arap kabilelerini bozguna uğratan Hüseyin İbn Hamdan'ın adını verir. O, 907 yılında Musul bölgesinde isyana kalkmış Kürtler'e saldırmış ve onları yenmiştir. ⁽⁸⁵⁾ Arap yazarları 907 yılında Kürtler arasındaki dalgalanmalar hakkında kısa bilgiler verirler, fakat genelde bunlar birbirlerini tamamlayan bilgilerdir.

Bazen Kürtler'in çıkışları Musul'un farklı bölgelerinde de olmuştur. 913'de Abu al-Haydja Hamdan, Kürtler'in yeni bir çıkışlarını bastırmayı başardı. ⁽⁸⁶⁾ Fakat 921 yılında al Maraniya (İbn Haldun'da Al-Madraniya) Kürtleri isyana kalkıştılar. ⁽⁸⁷⁾ Arap-Kürt isyanı 925'te yeniden canlanınca Hamdaniler Şahrizur'a girdiler ve burada isyan etmiş olan al Celaliye kabilesini yenilgiye uğrattılar. ⁽⁸⁸⁾

Arap-Bizans sınır bölgelerinde Bizanslıların askeri hareketleri aşırı derecede gelişmişti. Bizanslılar sık sık iktidarı altındaki bölgeleri yağmıyorlar ve geri çekiliyorlar, bazen de orada güçleniyorlardı. 927 yılındaki Arap ve Bizans çarpışmasını anlatan İbn Al-Asir, aynı yılda Tarsus (Tars)'da Araplar'ın Bizanslıları bozguna uğrattıklarını belirtir. Daha sonra aynı yerde Arap ordusu İbn az-Zuhhak adındaki Kürt reislerinden biriyle karşılaşır. "Ad-Djafar adında bir kalesi vardı onun. İlişkilerinde ona cömert davranan ve kalesine dönmesine izin veren Bizans kralının tarafına geçmiş ve Müslüman olmayı reddetmiştir. Müslümanlar ona (az-Zahhuk-A.P.) karşı saldırıya geçerler, savaşır ve onun yanındakilerin bir kısmını esir alırlar ve diğerlerini öldürürler." ⁽⁸⁹⁾

Bu bilgileri, Kürtler'in Arap-Bizans sınır bölgelerindeki göçü ve sınır alanlarındaki nüfusun bir kısmının IX. yüzyılın sonunda X yüzyılın başında Hristiyanlığı kabul etmesi doğrulamaktadır. Dir değiştirilmesi kendi sınıf çıkarlarını ve mülklerini aristokrasinin is-

teğiyile empoze edilmiştir.

Bundan başka ilk sırada Binazs İmparatorluğu'nun sınır bölgelerindeki Kürtlerle müttefiklikte kendi çıkarlarını görmüş olması belirtilmelidir.

Hamdanitlerin güçlendiği ölçüde Arap-Bizans sınır bölgelerinde Bizans'ın baskısı daha da arttı. Musul'dan başka Hamdanitlerin yönetimi altında Diyar Rabia, Nisibin, Sindjar, Mayafarkin ve Mezopotamya'nın diğer bölgeleri de bulunmaktadır. Onlar, Baspurakan'ın güneyindeki Ermeni bölgesi Andzevatsik (Arap az-Zavazan)le sınırlıydılar. Ahzdnik'i ele geçirmiş olan Aleppo Hamdanitleri, Van Gölü'nün güney ve batı bölgeleriyle ve Toron'un Bağratida'larıyla sınırlıydılar. ⁽⁹⁰⁾ Hamdanitler ve Kürtler arasında toprak bölüşümü yüzünden çıkan anlaşmazlıklar X. yüzyılda büyüdü ve Marnavidler'in Kürt hanedanlığı döneminde keskin bir karakter kazandı (X. yüzyılın ikinci yarısı).

Halifelik içinde oluşan verimli politik konumdan yararlanan Kürt feodal aristokrasisi X. yüzyılın başlangıcından itibaren bazı bölgelerde bölünme (kendi iktidarına) eğilimini ortaya koymaya başladı. Bu eğilimi İsfahan'ın Kürt yöneticisi Abdullah İbn İbrahim al-Masmai ortaya koymuştur. ⁽⁹¹⁾

Eldeki materyaller bu kişinin 908 yılında İsfahan bölgesi köylülerinden birinde diğer halkların temsilcileri ve yaklaşık on bin Kürt'den destek aldığı bir isyanı organize ettiğini göstermektedir. ⁽⁹²⁾ İsyanı bastırmak için Bağdat sarayı Badr al-Hamami'nin başında bulunduğu beş bin askerden oluşan düzenli ordusunu gönderdi. Fakat silahlı çatışmanın olmadığı bilinmektedir. Ancak halife al-Muktadir'in (908-932) sekreteri Mansur İbn Abdallah İbn Mansur'un aynı yılda İsfahan'a gittiği ve Abdallah İbn İbrahim al-Kurdi ile antlaşma yapmaya başladığı bilinmektedir. Daha sonra onlar birlikte Bağdat'a gelmişler ve halifenin huzuruna çıkmışlardır. Halife bu konudaki görüşünü bildirmiş ve Abdallah İbn İbrahim'e ve O'nun oğluna hediyeler vermiştir. ⁽⁹³⁾ Bu da kendi sınıf çıkarlarını ve görevini korumak isteyen Kürt feodali Abdallah'ın isyancıları dağıttığını ve kurban vermeden, barış içinde isyanı sona erdirdiğini doğrulamaktadır. Herhalde, bu yüzden 910 yılında O, Fars ve Kerman'ın yöneticiliğine atanmıştır. ⁽⁹⁴⁾ Daha ileride

913 yılında O'nun yerine Badr al-Hamami'yi atayan halife al-Muktedir, O'nu adı geçen bölgelerin yöneticiliği görevinden azletmiştir. İsfahan'ın yöneticisi, Vahsudan ad-Daylami olmuştur.⁽⁹⁵⁾

Kürt Abdallah İbn İbrahim al-Masmai'nin on iki yıllık faaliyetini Arap tarihçileri pek aydınlatamazlar. İbn al-Asir ve İbn Haldun, O'nun Hicri 313 yılında (926) Kofss (Kuf içi) bölgesine saldırdığını belirtirler. Kerman'da beş bin kişiyi esir almış, onları Fars'a götürüp satmıştır.⁽⁹⁶⁾ İbn Haldun, O'nun Fars'ın yöneticisi olduğunu yazar, fakat onun bu görevi yeniden aldığı zamanı söylemek zordur. Bundan dolayı İbn al-Asir, Abdallah İbn İbrahim öldüğünde halife al-Muktedir'in O'nun yerine Kerman'ın yöneticisi olarak Abu Tair Muhammed İbn As-Samad'ı, Fars'ın yöneticisi olarak da Yakut'un atandığını söyler.⁽⁹⁷⁾ Daha sonraki Arap kaynakları İsfahan'ın Kürtleri hakkında hiçbir şey söylemezler.

Arap fetihlerinden sonra Kürt kabilelerinin Musul vilayetinden ve diğer bölgelerden Azerbeycan bölgesine göçü önemli bir yer almıştır. Burada özellikle otlaklı bölgelerde, bu bölgelerin güney-batı bölümlerinde yılın çeşitli dönemlerinde -kış ve yaz- yer alan hayvan üreticisi Kürt kabilelerinin rolünü belirtmek gerekir.

IX. Yüzyılın ikinci yarısından başlayarak bölgenin İran'lı halkından anti-Arap ve antifeodal mücadelesi Azerbeycan'ın Kürtleri'nin aktifleşmesine yardımcı olmuştur.⁽⁹⁸⁾ Abbasi halifeliğinin sürekli çözülmesi ve X. yüzyılın ilk yarısından güçlü bölge iktidarının gerilemesi bunun için gerekli koşulları yaratmıştı. Bu dönem Kürt feodalleri arasında en tanınmış Sadjidler'in yönetimi dönemindeki Daysam İbn İbrahim al-Kurdi'dir.⁽⁹⁹⁾ O'nun faaliyetleri ve Azerbaycan'ın Kürtleri hakkındaki temel bilgiler ancak Arap kaynaklarından, kısmen de İbn Miskavayh, İbn al-Asir, İbn Haldun ve diğer yazarların eserlerinde korunmuştur. Eldeki bilgiler, Daysam'ın babasının Harici olduğunu ve IX. yüzyılın ikinci yarısındaki Harici hareketinin ünlü önderi Harun aş-Şarî'nin yandaşı olduğunu ispatlamaktadır. 986-987 yılında Harun öldürüldüğü ve Musul bölgesindeki Harici hareketi bastırıldığında Daysam'ın babası Azerbeycan'a kaçmış ve bölgenin Kürt reislerinden birinin kızıyla evlenmiş, bu evlilikten de Daysam doğmuştur⁽¹⁰⁰⁾. Arap yazarlarının belirttiği gibi Daysam İbn İbrahim al-Kurdi, Yakub

Abu as-Sayda'nın (901-928 yılları) yanında görevliydi ve onun önlü kumandanlarından biriydi. O, o kadar güçlüydü ki Yusuf'un ölümünden sonra Azerbeycan'ı zaptetti ⁽¹⁰²⁾. Böylece Daysam'ın politik bağımsızlık mücadelesinin Azerbeycan'da Yusuf'un öldüğü yıl olan 928'de başladığı, bundan sonra da Sadjidler'in burada bir kaç yıl kaldığı ileri sürülebilir ⁽¹⁰³⁾.

Daysam İbn İbrahim al Kurdi hakkındaki ilk bilgileri İbn Miskavayh ve İbn al-Asir Ziyaridlerin eski yöneticisi, İran bölgesi Djibal'ın hükümdarı Laşkari İbn Mardi tarafından Azerbeycan'a saldırısıyla bağlantılı olarak, 326 yılı (937-938 yılı) olarak verirler. ⁽¹⁰⁴⁾ Onların düşüncesine göre aynı yılda bu bölge Daysam'ın iktidarı altındaydı. Korunan sikkeler daha Hicri 323 (924-935 yılı) yılında Azerbeycan'ın prensinin, Yusuf İbn Abu as-Sadja'nın uşağı, Muflih'in olduğunu göstermektedir. ⁽¹⁰⁵⁾ Buradan bölgedeki iktidarın Daysam'a geçtiği ileri sürülebilir. ⁽¹⁰⁶⁾ Çünkü bu sikkeler Hicri 325 yılında (936-937 yılı) Bardaa'da (Partav'da) O'nun adının yazılı olduğu sikke basıldığını göstermektedir. ⁽¹⁰⁷⁾ Bu, Sadjidi Muflih'in iktidarı döneminde Daysam'ın da belirli başarılar elde ettiği anlamına gelmektedir.

Arap kaynakları Daysam'ın al-Kurdi'nin ordusunun büyük bir bölümünü Kürtler'in oluşturduğunu ve ancak çok az sayıda müfrezeyi İran Daylamidleri'nin (Delmikler) oluşturduğunu ortaya koymaktadır. ⁽¹⁰⁸⁾ Başından beri Daysam'ın bu bölgelerde önemli bir üstünlüğe sahip olan kendi yurttaşlarına dayandığı düşünülmelidir. ⁽¹⁰⁹⁾

Hicri 326 yılında (937-938 yılı) Laşkari İbn Mardi, büyük ordusuyla Djibal'den Azerbeycan'a saldırdı ve Daysam'da bir kaç kez yenildi. Laşkari, yönetim merkezi saydığı Ardabil'den başka hemen hemen bütün bölgeyi ele geçirdi. Saldırını püskürtmek için Daysam, Ziyaridlerin Emir evinden prens Vaşmgir'le anlaşmaya başladı. "On bin atlı Kürt ve diğerlerinden" oluşmuş askeri yardım için, O, şunları yapmaya söz verdi: Hundj şehrindeki Rey tarafından Azerbeycan'a akın başladığı andan itibaren bu orduya gerekli olan her şeyi sağlayacak, Vaşmgir'in adına bölgenin bütün camilerinde hutbe okutacak, Vaşmgir'e yılda yüz bin dinar ödeyecek ve ordusunu Laşkari'yi yendikten sonra geri döndürecek. ⁽¹¹⁰⁾

Aynı yıl Vaşmgir, Rey'den Azerbeycan'a gittiği sırada Laşkari sa-

vaşmadan ordusunu bölgeden çıkardı, Ermeni bölgesi Andzevad-zik'e (Arap. az-Zavazan) geçti, buradan Musul'a hareket etme niyetindeydi. Fakat yolda Artsrunida'nın Ermeni prensleri tuzak kurdular ve Laşkar'i'yi öldürdüler. ⁽¹¹¹⁾

İbn Miskavayh ve İbn al-Asir bu olayların daha etraflı bir yorumunu vermektedirler. Birbirlerini tamamlayan bilgileri, Daysam'ın Azerbeycan'daki faaliyetlerinin ve O'nun komşu prenslerle olan ilişkilerinin belirgin tablosunu yaratmaktadır.

Azerbeycan'ı tekrar ele geçiren Daysam, Hamdanitleri Azerbeycan'ın güney-batı bölgelerinden çıkardı. ⁽¹¹²⁾ Fakat bundan sonra O, bazı mülklerini ele geçiren, bölgede oldukça başı bozuk hareket eden yurttaşlarıyla -Kürtlerle- savaşmak zorunda kaldı. Onları püskürtebilmek için asker Daylamitlerin yardımıyla itaat etmemiş Kürt feodallerine boyun eğdirebilmek umuduyla, aralarında Musul'un da bulunduğu çeşitli bölgelerden gelmiş insanları ordusuna aldı. O'nun yanında çalışmaya başlayan Daylamit kabile aristokrasisinin teksilcileri arasında O'nun gelecekteki düşmanı olacak Marzban İbn Musafir de vardı. Daylamit müfrezelerinin yardımıyla Daysam, bazı önderleri ele geçirdi ve onlar tarafından alınmış toprakları geri aldı. Kürtler arasındaki iç savaş öndedi. ⁽¹¹³⁾

326-330 yılları olaylarını tasvir eden kaynaklar Daysam hakkında sessiz kalmaktadır. Bu da gösterilen tarihlerde, yani 937'den 91'e dek, O'nun işlerinde önemli bir değişikliğin olmadığıyla açıklanabilir.

Daysam'ın Salaridlerle savaşı hakkındaki ilk bilgileri Arap yazarları Hicri 330 yılı (941-942) olayları arasına yerleştirirler. Bu yılda Salaridler ve Daysam arasındaki karşılıklı ilişkiler oldukça keskinleşmiştir, burada Daysam'ın veziri Abul Kasım Ali İbn Djacar kendi görevlerinden kaçınarak Daysam'a karşı dolaplar çevirmeye başlamış, kaçmış ve Salaridler hanedanlığının kurucusu Muhammed İbn Musafir yanında (916-1090 yılları, Daylam ve Azerbaycan'da) Daylamdaki Tarm (Tarom) bölgesinde sığınak bulmuştur. Kaynaklar O'nun gelişinin Muhammed İbn Musaafir'in iki oğlunun Marzban ve Vahsudan babalarına karşı isyanlarıyla uyduğuunun altını çizerler. Kendi babalarını tutuklatıp O'nun kalelerini ve topraklarını zaptetmişlerdir ⁽¹¹⁴⁾ Abul Kasım Ali Djacar, Marzban'ın yanında vezir-görevine girer ve Day-

sam'a karşı entrikalar tertiplemeye başlar. İbn Miskavayh ve İbn al-Asir'in de belirttiği gibi Marzban ve Abu'l-Kasim'in dostluğu her ikisinin de Batıniliğe girmesinden dolayı güçlenmişti.⁽¹¹⁶⁾ Daysam'a karşı hareketlerinde Abu'l Kasim gizlice Daysam'dan hoşnut olmayan öğelerle alış veriş içindeydi. Hicri 330 yılında Marzban Azerbeycan'a saldırdı; yaklaşık iki yüz bin Daylamit askerinin yanı sıra Kürtler de O'nun tarafına geçtiler.⁽¹¹⁶⁾ Yenilen Daysam, küçük müfrezesiyle Ermenistan'a kaçmak zorunda kaldı. İbn Miskavayh'ın da belirttiği gibi O, Ermeni Vaspurakan prensi Gagik Arsruni'nin oğlu Gagik-Dayrani'nin (Gagik-Derenik, 904-943-4 yılları) yanına yerleşmiş, O'na saygılarını sunmuştu.⁽¹¹⁷⁾ Daysam, kendi hatasından çok sayıdaki Daylamiti ordusuna almak üzüntü duydu ve Kürt müfrezeleri toplamaya başladı. Bunun altını çizen İbn Miskavayh dönemin akıllı adamlarından O'na Daylamitlerle iş yapmamasını, gerekli durumda ise onlardan beşyüz kişiden fazlasını görevlendirmemesini öğütlediklerini belirtmektedir.⁽¹¹⁸⁾ Bu sırada Marzban'ın adamları Abu'l-Kasim Ali İbn Djacar'a karşı Abu Sa'id İbn Musa İskavayhd başkanlığında bir komplo hazırlamıştı. Bunu hisseden ve Marzban'ın aç gözlülüğünü bilen Ali İbn Djacar, kurnazlığa başvurdu: Tebriz'de O'nun için büyük zenginlikler elde edeceğine söz verdi. Soylu insanlardan bir grupla Ali İbn Djacar Tebriz'e girmeyi başardı. Burada O, Daysam'a Azerbeycan üzerinde iktidarı kurmadığı sürece O'na yardım etmeye hazır olduğunu bildirdi. Daysam bu teklifi İbn Djacar'ın Daylamitleri yok etmesi koşuluyla kabul etti. Tebriz halkının yardımıyla İbn Djacar, Daylamitlerin başkumandanlarını tutukladı ve ordusuyla Daysam tarafına geçti. O'nunla Marzban'dan hoşnut olmayan Kürtler de birleşmişlerdi.⁽¹¹⁹⁾ Bu olaylar, Marzban'ın hareketlerini hızlandırdı, O da Tebriz'e geçti. Tebriz önlerinde şiddetli çarpışmalar oldu, Kürtler yeniden yenildiler. Daysam da şehre çekildi. Geceleyin kale duvarını yıktı ve askerleriyle birlikte Ardebil'e kaçtı. Şehrin muhasarasını kaldırmayan Marzban da ordusuyla Ardebil'e yollandı. Burada kendi veziri Abu Abdallah an-Nuaymi'nin ihanetinden dolayı Daysam ele geçirildi ve Tarom bölgesindeki hapis-haneye konuldu.⁽¹²⁰⁾

Bu olayları anlatan anonim bir yazar, Marzban'ın Azerbeycan'a Hicri 330 yılında değil, 328 yılında (939-940 yılı) saldırdığını bildirmektedir. O'na göre Marzban, Ardebil'de Daysam'ı üç yıl muhasara altında

tuttu, bu süre içinde Ardebil çevresinde bir köy kurdurdu ve "as-Sabira" (Sabırlı) adını verdi. ⁽¹²¹⁾ Bu bilgiden Marzban'ın Ardebil'i Hicri 33 yılında (942/3 yılı) zaptettiği anlaşılmaktadır. Muhasara süresinin uzun sürdüğü ortaya çıkmaktadır. Diğer taraftan coğrafyacı İbn Haukal Salarid, Marzban'ın Ardebil'i Hicri 331 yılında ele geçirdiğini ve şehrin büyük bir bölümünü yıktığını yazmaktadır. ⁽¹²³⁾

Daysam İbn İbrahim al-Kurdi yaklaşık yedi yıl bölgede aynı adı taşıyan Tarom kalesinde hapis kalmıştır, bu nedenle politik arenada görünmemiştir. Azerbeycan'daki iktidarını daha sonra İran Buidleri döneminde yeniden kurmaya çalışmıştır. Marzban'ın Buid prensi Rukn ad-Daula tarafından yenilgiye uğratıldığı Rey'e 337 (948/9) yılında saldırdığı, ele geçirildiği ve Fars'ın kuzey-doğu bölümündeki Sumayram kalesinde hapis tutulduğu bilinmektedir. ⁽¹²³⁾ Bunda sonra Rukn ad-Daula'nın ordusu Azerbeycan'a saldırmıştır. Daysam'ın Küri nüfus üstündeki otoritesini bilen Marzban'ın kardeşi Vahsudan O'nu hapisten çıkartmış ve Buid başkumandanı Abd ar-Razak'la savaşmak için Azerbeycan'ın Kürtlerinden bir ordu oluşturmalarını emretmiştir. ⁽¹²⁴⁾ İbn Miskavayh, Daysam'ın yeni Kürt ordusuna Daylamit müfrezelerinin de katıldığını belirtmektedir. O, hemen Ardebil'e hareket etmiş, fakat Buid başkumandanı Abd ar-Razak'ın oradan olduğunu öğrenince yönünü değiştirmiş, ordusunun adamlarını ve askerî donanımını tamamlamak için Bardaa (Partav) bölgesine gelmiştir. ⁽¹²⁵⁾ Fakat aynı yılda ordusu Ardebil yakınlarında Buidlerin yenilgisine uğramıştır. ⁽¹²⁶⁾ Fakat bilinmeyen nedenlerden dolayı kısa süre sonra Buid başkumandanı ordusunu Azerbeycan'dan çıkarmış ve D-jibal'e yollamıştır. ⁽¹²⁷⁾ 949-950 yılında Daysam, savaşmadan Ardebil'e girmiş ve bölgedeki iktidarını güçlendirmiştir. Aynı yılda kendi adına sikke bastırmıştır. ⁽¹²⁸⁾ Daha sonra Kürt ve kiralık Daylamit ordusunun yardımıyla Azerbaycan'ın bütünü ve bir dizi diğer komşu bölgeyi kendisine tabi kılmıştır. ⁽¹²⁹⁾

Hicri 342 yılında (953/4) Marzban Sumayran kalesinden kaçmış ve çok geçmeden Azerbeycan'da belirmiştir. Bu olay Daysam için acı olmuştur. Marzban'dan ve O'nun yandaşlarından ağır bir yenilgi alan Daysam, kendi küçük Kürt müfrezeleriyle birlikte Ermenistan'daki Vaspurakan Artsrunidler, oradan da Bağdat'a kaçmıştır. ⁽¹³⁰⁾

Kaynakların bize ulaşan verileri Daysam'ın Bağdat'ta birkaç yıl kaldığını, daha sonra Suriye'ye gittiğini ve bu süre içinde Azerbaycan'a geri dönmek için oldukça çaba sarfetmiş olduğunu işaret etmektedirler. O, yardım amacıyla güçlü Buid prensi Muizz ad-Daula'ya, Arap Hamdanit prensleri Hasr ad-Daula, Sayf ad-Daula ve diğerlerine baş vurmuştur. ⁽¹³¹⁾ Fakat bu girişimler sonuçsuz kalmıştır. Azerbaycan'ın Kürt önderlerinden birinin yardımıyla 955-956 yılında Salmast şehrine girmiştir. Marzban'a karşı koyamayarak yeniden Ermeni prensleri Artsrunidlere kaçmıştır. ⁽¹³²⁾ İbn al-Asir, Marzban'ın Daysam'ı Ermenistan'da ele geçirdiğini, bundan sonra onu Azerbaycan'a gönderdiğini, "gözlerini kör edip bir hapishaneye kapattığını, Marzban'ın ölümünden sonra Daysam'ın intikamından korkan adamlarından biri tarafından öldürüldüğünü" ⁽¹³³⁾ yazar. Bu, Daysam'ın 957-958'den sonra öldürüldüğü anlamına gelmektedir.

Böylelikle X. yüzyılın 30'lu-50'li yıllarında Daysam, belirli aralıklarla Azerbaycan'ın politik arenasında çıkmıştır. Kürt kabilelerinin zaman zaman O'na ihanet etmelerine karşın, Daysam onlardan gene de bölgedeki faaliyetleri için destek görmüştür. Organize olmama, iç savaşlar ve içten gelen baskı sonucu iktidarı uzun süreli olmamış, Azerbaycan'da Salaridlere tabi olmuştur. ⁽¹³⁴⁾

Aynı dönemde, X. yüzyılın ilk yarısında Kürtler kiralık asker niteliğinde Sadjîd, Salarîd ve elbette Daysam'ın emirlik evlerine hizmet etmişlerdir. Bu bağlamda İbn Mikravayh'ın eserinde yer alan bilgiler, Kürtlerin ve Daylamitlerin Ruslara karşı Salarîdlerin ordusu içindeki ortak savaşımını ilginç bir tarzda belirtmektedir. İbn Mikravayh, 943-944 yılında Rusların denizi geçip Bardaa'ya saldırdıklarında Salarîd hükümdarının onlara karşı yaklaşık beş bin kişi -Daylamit, Kürt ve diğer halktan gönüllüler- gönderdiğini yazmaktadır. ⁽¹³⁵⁾ Rusların Bardaa akınlarıyla ilgili çeşitli dillerdeki materyalleri inceleyen N. V. Poloboge, bu dönemin 943 yılı Eylül-Ekim'inde başladığı ve 944 yılı Mart-Nisan'ında bittiği sonucuna varmıştır. ⁽¹³⁶⁾ Seferin başında Bardaa'ya vararak Derbend'i (Darband) fethetmeyi düşünen Rusların başarısı yeterlidir. Bardaa'nın (Parta) alınmasından sonra onlar bölgenin derinliklerine girmişler ve Maraga ve Urmiye gölünün-güney-doğu bölgesine geçmişlerdir. İbn al-Asir, Marzban'ın Müslümanlardan on üç bin kişilik bir ordu topladığını ve Ruslara pek çok zarar verdiğini yazar. He-

men hemen altı aylık mücadeleden sonra Salaridler onları sıkıtırmılar ve Bardaa'yı kuatmılar. ⁽¹³⁷⁾ Marzban'ın Ruslarla yaptığı savaştan yararlanan Musul'un Hamdanit prensi Abu Abdallah İbn Hamdan ve al-Hadbaniya Kürtlerinin nderi Sakviya Al-Kurdi, Salmast'a girdiler. İbn Mikravayh Marzban'ın Bardaa'yı bırakmak ve Salmast'a gitmek zorunda kaldığını bildirir. Tarihçinin sözlerine göre Bardaa'da (Partav) Ruslara karşı savaşan Salaridlerin ordusu "Be yüz Daylamid, binbe yüz Kürt ve iki bin gönüllüden" oluşuyordu. ⁽¹³⁸⁾ 944'de büyük kayıplar veren Ruslar deniz yoluyla geriye döndüler.

Yukarıda verilen olgular, kuşkusuz çok ilginçtir ve sadece Kürt kabilelerinin Salaridlerle görev almasını değil, aynı zamanda Rusların Kürtlerle ilk karılamasını ve savamalarını doğrulamaktadır

Anlatılanları zetlersek, X.yüzyılın ilk yarısında doğu halifeliğinde gelişen keskin, politik durumun İran kabilelerinin, özellikle Azerbeycan, Djibal (Cibal) ve diğer vilayetlerdeki Kürtlerle ve kiralık Daylamitlerin ilerdeki canlanmalarına büyük ölçüde yardımcı olduğunu belirtmektedir. nl doğu bilimci K. Bosvort, Kürtlerin ve kiralık Daylamit müfrezelerinin faaliyetleriyle "Müslüman doğu dünyasındaki İran öğelerinin yeni ykseliine neden olduklarını" belirtmiştir. ⁽¹³⁹⁾ Daha X. yüzyıldan itibaren Daylamitler ve Kürtler halifelik sınırlarındaki bağımsız ve yarı bağımlı prensliklerin kiralık ordularını önemli ölçüde girmilerdi.

X. yüzyılda halifelik svarisinde, feodal prensliklerin ordularında da Daylamit müfrezeleri önemli rol oynamışlardır. Bunun nedenleri aşağıda basit şekliyle verilmiştir: Hazar denizi dağlık bölgesinin savacı halkı Daylam, İran'ın kuzeyinde IX. yüzyılda fakir topraklara sahip olduğundan lizmi kabul etmiş, doğduğu yerleri bırakarak ve yaşamak için çeşitli hükümdarların komutasında çalışmak zorunda kalmıştır. ⁽¹⁴⁰⁾ Kiralık Daylamit kumandanlarından Mardavidj İbn Ziyar, Samanidlerin (Doğu İran ve Orta Asya) yanında göreve girmiştir, aşağı sosyal katmanlardan çıkmıştır. Alidlerin nderi Utua'nın ölümünden sonra Tabaristan'da O'nun akrabaları ve Samanidler ordusu arasında savaş balamıtır. 928'de Ziyaridler (928-1045 yılları) hanedanlığının başlangıcını yaparak, Tabaristar ve Gorgan'ı zaptetmilerdir. ⁽¹⁴¹⁾ Kısa süre içinde Mardavidj İbn Ziyar,

Djibal'ın de içinde bulunduğu İran'ın batı bölümünü fethetmiştir. ⁽¹⁴²⁾ Djibal'ın Kürt kabileleri Daylamitlerin boyunduruğu altındaydı. Kaynaklara göre 931-932 yılında halifelik ordusunun desteğini alan bölge halkı, Mardavidj'e inatlı bir mukavemet gösterdi. Bu onun Hamadan'a gidişiy-le aynı yıldadır. Burada halifeliğin düzenli ordusunu ve bölge milis kuvvetlerini yenilgiye uğrattı. Bütün Djibal Mardavidj'e boyun eğdi, ordusu'da Halvan ve İsfahan'a ulaştı. ⁽¹⁴³⁾ Kürt bölgelerinde, özellikle Halvan'da ⁽¹⁴⁴⁾ yeni fatih halktan vergi almaya başladı.

Arap sarayı Daylamitlerin güçlü prensiyle anlaşma yapmak ve bazı uzlaşmalara girmek zorunda kaldı. Bu amaçla halife 932 yılında Mardavidj'e hediyeler verdi ve bazı bölgelerin yöneticiliğine onu atadı. ⁽¹⁴⁵⁾ Ziyaridlere Rey, Kazvin, Hamadan, Şiraz gibi bazı şehirler tabi oldu. Halifelik de gerçekten Batı İran'ı kaybetmiştir. Mardavidj, halifenin genel valisi sayılmasına rağmen, Bağdat'a saldırmak ve Sasanid devletinin bütün eski topraklarını birleştirmek niyetindeydi. ⁽¹⁴⁶⁾

İran'ın batı vilayetleri, Kürt bölgelerinin de fethiyle birlikte Daylamitlerin üç kardeşinin, Ali, Hasan ve Ahmed Buidi (veya Buveyhidi) arası açıldı. ⁽¹⁴⁷⁾ Mardavidj'in ordusunda ünlenen bu kardeşler bölgelerin yöneticisi olmuşlardı, fakat çok geçmeden Mardavidj'a karşı komplo hazırlığına girişmelerinden dolayı görevlerinden alındılar. 933 yılında Ali İbn Buveyh'in Fars'ı ele geçirmesi, onunla Mardavidj arasındaki ilişkileri daha da artırdı. Mardavidj'in ordusunda yurttaşları Daylamitlerden başka pazarlarda satılan kölelerden Gulyamlardan oluşan dört bin kişilik süvari birliği de vardı. 935 yılında Türk gulyamları Buid kardeşlerin faydalanmasını hızlandırılmadan Mardavidj'i öldürdüler. Mardavidj'in kardeşi Vaşmgir İbn Ziyar O'nun yerine geçemedi ve fethedilmiş toprakları bıraktı. Batı İran Buidlerin iktidarına girdi. Ali'ye İsfahan ve Fars, Hasan'a Djibal, Ahmed'e ise Kerman ve Huzistan kaldı. ⁽¹⁴⁸⁾ Batı İran'da Buidlerin hanedanlığı temellendi (945-1055 yılları).

Buidlerin Djibal'de görülmesi ve onların fetih faaliyeti Kürt kabilelerinin tarihinde yeni bir sayfa açtı. Bu Hasan-Vayhidlerin Kürt hanedanlığı sırasında, X.yüzyılın ikinci yarısında daha belirgin olarak Kürt ve Buidlerin karşılıklı ilişkilerine girmektedir. Gerek Ziyaridlerin ⁽¹⁴⁹⁾, gerekse Buidlerin ordusunda sürekli olarak kiralık Kürt müfrezeleri bulunmaya başlamıştı. Hicri 333 yılında (944-945) Samanid prensi Nuh (943-

954) Abu Ali komutasındaki ordusunu Rey'i fethetmek için gönderdi. (150) Bu ordunun yapısında Rey bölgesindeki Rukn ad-Daula (Hasan) tarafına geçen pek çok Kürt vardı, Samanid kumandını ise Nişapur'a kaçırmıştı. (151) Bu olgu iki bakış açısında ayırt edilmektedir. İlk olarak halifeliğin kuzey-doğu bölgelerinde, Horasan'da ve Maverannehr'deki Kürtler, Samanidler ordusunda görev görmüşlerdir. Diğer taraftan Rey bölgesindeki Buidlerin tarafına geçmek; o veya bu güçlü bir feodale meyil gösteren Kürtlerin dayanıksızlığını ortaya koymaktadır. Aşağıda verilen İbn Al'Asir'in Samanidlerin Djibal'e ikinci seferine ait bilgisi de ikinciye doğrulamaktadır. Aynı yılda (944/5) Samanid kumandını Abu Ali, Nişapur'dan Merv'e gelir ve prens Nuh'la karşılaşır. Rey'e yeniden saldırma görevini alır. Abu Ali buraya gelir, O'nun sayıca çok olan ordusunu gören Buid Hasan (Rukn ad-Daula) da Rey'den çıkar. Abu Ali Rey'i, daha sonra da Djibal'i alır. Buradaki Nehavend'in, Dinavar'ın ve diğer bölgelerin Kürt önderleri Abu Ali'nin kardeşi Abu al-Abbas al-Fadl İbn Muhammed'in iktidarını hemen tanırlar. (152) Samanid ordusu adı geçen bölgelerde kalmaz, 946-947 yılında Djibal bütünüyle Buidlere geçer (153).

Resmi olarak halifelik daha önceki gibi varlığını sürdürmüştür. Buidler, Samanidler, Ziyaridler ve diğer hanedanların temsilcileri Abbasiler'in valileri sayılmış, fakat gerçekte halifelerin adları sadece kutbe sırasında camilerde zikredilmeye ve sikkelerde basılmaya devam etmiştir. (156)

Böylece X.yüzyılın ilk yarısındaki Kürt nüfusun temel bölümü Buidler'in (Cibal'de) salaridlerin (Azerbeycan'da) ve Hamdanitlerin (Musul ve Cezire'de) iktidarı altındadır. Cibal'de, Musul'da ve Cezire'de Kürtler uzun süre hem Buidlere, hem de Hamdanitlere karşı aktif bir şekilde savaşmışlardır.

3- KÜRTLER'İN İSLAMLAŞTIRILMASI

VII.-X. Yüzyıllarda Kürtler arasında İslamiyetin yayılması az incelenmiş sorunlardan biridir. Aralarında (N.Ya.Marr; V.F.Minorskiy; G.Drayver; S.A.Egiazarov; V.P.Nikitin; Amin Ziyaki, R.Yasimi, Saleh Kaftan) gibi Kürdologların da bulunduğu pek çok araştırmacının, Çarlık Rusyasının ve Avrupa'nın memurları ve oryan

talislerin çalışmalarında Kürtlerle İslamiyetin problemleri incelenmiş olmasına karşın, bizi ilgilendiren konu onların çalışmalarında yansımalarını bulmamıştır. ⁽¹⁵²⁾

Her şeyden önce bizim, Kürtlerin İslamiyet öncesi inançları hakkındaki düşüncelerimizin günümüzde bütünüyle karanlık olduğu belirtilmelidir, çünkü bilim gerekli yazılı verilere sahip değildir. Kürt toplumundaki dini törenlerde ve diğer dini kalıntılarda verileri ele alan bazı araştırmacılar Kürtlerin, Yezidilerin dininden olduklarını ispatlamaya meyillidirler. Bu bakış açısına göre Kürtler, İslamiyetin kabulünden önce diğer İran halkları gibi bu dine inanıyorlardı. Daha da önemlisi inanç birliği faktörünü bazı Kürdologlar, Kürtlerin İran kökenliliğinin delili olarak düşünmektedirler. ⁽¹⁵³⁾ Hiç bir şüphe kalmaksızın sorunun etraflı incelenmesi için bilimsel temel yetersizdir ve de inanç birliği her zaman etnik toplumsal temel değildir.

Bazı araştırmacıların kabul ettiği gibi ⁽¹⁵⁴⁾ Kürtlerin Müslümanlık öncesi dinini Zoroastrizm (Zerdüştlük) saymak da kabul edilemez, bu dinin Kürt toplumunda ne zaman ve nasıl yayıldığı açık değildir.

Midy Maglarınin aktif katılımı sonucu, Ahemenid döneminde Zoroastrizm doğudan İran'ın batı bölgelerinde sürekli yayılmaya başlamış, buradan Sasanilerin Hristiyanlığa karşı mücadelesinde ise hızla devlet dinine dönüşmüştür. ⁽¹⁶⁰⁾

Kürtler arasında da İslamiyet öncesindeki atalarının Zoroastriysmadjus oldukları düşüncesi yaygındır. ⁽¹⁶¹⁾ Fakat V.F.Minorskiy'nin de belirttiği gibi Aramey-Hristiyan kaynakları Hristiyanlığı kabul eden Kürtlerin daha önce putperest olduklarını bildirmektedir. ⁽¹⁶²⁾

Kürtlerin ortaçağ inançları hakkındaki sınırlı, fakat değerli bilgileri Arap kaynakları içerir. Bu kaynaklar sadece İslamiyet'e değil, aynı zamanda İslamiyet öncesi Kürt toplumunda yaşadığı, İslamiyetin yayılması döneminde girmediği düşünülen Zoroastrizme, Hristiyanlığa ve diğer paralel düşüncelere aittirler.

Arap yazarlarının eserlerinde İran halklarının yaşamında Zoroastrizmin yeri ve önemi açıkça yansımıştır. ⁽¹⁶³⁾ İbn Haukal'ın haberlerine göre İran Fars'ının bütün bölge ve rustakların sayısız ateş tapınakları

(buyut an-nâr) vardır. ⁽¹⁶²⁾ X.-XI.yüzyılın Arap kaynakları Djibal'de, Musul'daki ateş tapınaklarının varlığından zaman zaman bahsederek. ⁽¹⁶⁵⁾ Bu bağlamda al-Masudi'nin çalışmalarından birinde Kürtlerin de aralarında bulunduğu bir dizi halkın İslamiyet öncesindeki dinlerine çok yüzeysel değinerek "onların pek çoğu ateşe taparlar ve büyüyle ilgilenirler" ⁽¹⁶⁶⁾ diye yazması ilginçtir.

Ne yazık ki eldeki bilgiler Kürtler'in İslamiyet öncesi inançları hakkında kesin bir düşünce oluşturma olanağı vermemektedir. Ve bu da bütün Kürt nüfusunun Zoroastriyslerden oluştuğu yargısı için temel oluşturamaz.

Gerek İslamiyet öncesi dönemde, gerekse İslamiyet döneminde yaygın dinlerden birinin Hristiyanlık olduğu düşüncesi vardır. Bazı Kürdologlar-V.Minorskiy, G.Drayver, A.Zyaki ve diğerleri-bu bakış açısını savunmaktadırlar. ⁽¹⁶⁷⁾ Bu anlamda Iraklı bilim adamı Ş.Has bak, gerçekçi bir materyal olmaksızın Kürdistan'daki Hristiyanlığın temelde Ermenilerden ve Nesturi Suriye'lilerden oluştuğunu kabul eder. O'na göre Kürtler Zoroastriyetsdir, bundan sonra İslamiyeti kabul etmişlerdir. ⁽¹⁶⁸⁾

Hristiyanlığın aralarında Arabistan'ın da bulunduğu Yakın ve Ortadoğnunun pek çok halkında geniş olarak yayıldığı belirtilmelidir. Arap yazarlarının materyallerinde Djazira'da ⁽¹⁶⁹⁾ Irak'ta ⁽¹⁷⁰⁾, Djibal'de ⁽¹⁷¹⁾ ve Abbasiler dönemindeki İran bölgesinde ⁽¹⁷²⁾ gerek Hristiyanlığın, gerekse İudaizm'in varlığını sürdürmeye devam ettiği görülmektedir.

Kürtler hakkında bahsederken al-Masudi "al-Yakubiye ve al-Djurkan (kabileleri) Hristiyandır, köyleri de Musul ve Djibal al-Djudi (dağı) arasında bulunur" ⁽¹⁷³⁾ .. "diye yazmıştır. Fakat al-Masudi, bu kabilelerin Hristiyanlığı kabul ediş zamanını göstermemiştir. Buradan İslamiyetin yaygınlaşması öncesinde, burada Hristiyanlık dininin hüküm sürdüğü sonucuna varılabilir.

İncelenen sorun bağlamında Suriye'li kaynakların materyalleri dikkat çekmektedirler. Kürt bölgesi Şahrizur'un (Siarzura) piskoposlarının Nesturi kiliselerinin kuruluşunu (533, 577, 588 ve 605 yılları) zikretmeleri ilginçtir. ⁽¹⁷⁴⁾ Fakat bu bölgelerin halkları da Suriye'lidir.

Kürtler'de Hristiyanlığın inanç olarak varlığı hakkında diğer yazarların eserlerinde yer alan bölük pörçük bilgiler vardır. ⁽¹⁷⁶⁾ Kürtler'in yerleştiği bölgelerdeki kiliseler-Hristiyanlık abideleri-hakkındaki materyaller kendi içlerinde özel bir ilgi çekmektedir. X.yüzyıl yazarı aş-Şabuştî'nin verilerine göre Musul bölgesinde ⁽¹⁷⁸⁾ birkaç kilise vardır, al-Masudi de bu kiliselerin bulunduğu bölgelerdeki Hristiyan Kürt kabilelerinden bahseder. Aynı bilgiler Yakut'un çalışmasında da yer almaktadır. Örneğin, Yakut, "Dayr Kum" kilisesinden bahsederken bu kilisenin "günümüze kadar gelen "kum" adını taşıyan, ... İmadiya'nın yakınında, al-Hakkariya ülkesinde" olduğunu belirtir. ⁽¹⁷⁷⁾ Daha sonra belirtileceği gibi İbn al-Asir'in bilgilerinde X.yüzyılın başında Kürt toplumunda İslamiyetin reddi ve Hristiyanlığı kabulü gayretleri gözlenmektedir. ⁽¹⁷⁸⁾

Verilen bilgiler Arap fetihleri ve İslamiyetin yayılması şafağında Kürtler'in dini inançlarının çok çeşitli olduğunu ileri sürmeye yaramaktadır. Kürt toplumunda sadece putperestlik ⁽¹⁷⁹⁾ değil, aynı zamanda Zoroastrizm, Hristiyanlık, yavaş yavaş İslamiyete yer bırakan Hristiyanlığın ortodoksal ve sektant (Mazdakizm, Hurramizm) biçimleri da vardı.

Kürtler arasında İslamiyetin yayılma problemi kendi karakteri içinde karışıktır. Bu dini ideolojinin sızma kaynakları belirli bir şekilde adlandırılabilir, fakat onun resmi dine dönüşmesini kesin olarak göstermek mümkün değildir, çünkü bu süreç birkaç yüzyıl sürmüştür ve günümüzde de devam etmektedir. İncelediğimiz dönem Kürtler arasında İslamiyetin yayılmasının ilk aşamasıdır. İşte bu nedenle biz kesin olarak Kürtler tarafından İslamiyetin kabulünün daha peygamber döneminde olduğunu ileri süren Kürt tarihçi İbn Ziyaki ile anlaşılamayız. ⁽¹⁸⁰⁾ XIV.-XV. yüzyıllar yazarı İbn Hadjar al-Askalanî'nin "Al-İsab fî Tamelz as-Sahab" adlı eserinin materyallerine gönderme yapan Arap bilim adamı Muhammed al-Alusi'nin "Tafsir Ruh al-Maani" adlı çalışmasının verilerini temel alan A.Zyaki, Muhammed'in savaş arkadaşları (Sahabi) arasında Kürtlerin de olduğunu yazmaktadır. Bu bağlamda A.Zyaki'Djaban' veya 'Gaban', Abu Maymun al-Kurdi ve O'nun oğlu maymun Abu Nasir'i zikretmektedir. ⁽¹⁸¹⁾

Biz, Muhammed al-Alusi'nin çalışmasıyla tanışma olanağına sa-

hip değildik, fakat bizde onun ilk kaynağı İbn Hadjar'ın çalışması bulunmaktadır. Kalkut baskısının ilk cildinde yazar, gerçekten de Abu Maymun al-Kurdi'den bahseder, fakat burada onun aile adı al-Kurdi değil, as-Surdi'dir. ⁽¹⁸²⁾ İbn Hadjar diğer bir çalışması olan "Tahzib at-Tahzib" de "maymun İbn Nasir" veya "Maymun Abu Basir" adlı bir adamdan bahseder, fakat onun bu kez aile adı al Kurdi'dir. ⁽¹⁸³⁾

Geç dönem bir yazar olan İbn Hadjar'ın İbn al-Asir'in "Usud al-Gaba fi Marifat as-Sahaba" adlı çalışmasından yararlandığı bilinmektedir. O, Djaban Abu Maymun adlı birinden bahseder, fakat onun lakabını vermez. ⁽¹⁸⁴⁾ İbn Hadjar'ın al-Kurdi veya al-Surdi soyadını nereden aldığı bilinmemektedir. Bundan başka İbn Hadjar'ın hangi eserinde al-Alusi'den yararlandığı bilinmemektedir; metinde boşluk vardır ve bu nedenle iki soyadı tartışmalıdır. Bütün şüpheler İbn Hadjar'ın ve İbn al Asir'in bilgilerini geliştirmektedir. Bu bilgilerde Djaban al-Kurdi'nin (veya as-Surdi) peygamberlerin savaş arkadaşı olmadığı, yaklaşık on kez Muhammed'in vaazlarında bulunduğunu söylemektedir. ⁽¹⁸⁵⁾

Daha da önemlisi ilk kaynağın adını vermeyen A.Zyaki kendi tezi ni geliştirmeye devam etmektedir, ona göre Muhammed'in savaş arkadaşları arasında Kürt kökenli diğer insanlar da vardır. ⁽¹⁸⁶⁾ Ne yazık ki bu yanlış görüşler Kürdoloji literatüründe ve günümüz Kürt Müslümanları arasında geniş ilgi görmüştür.

Bu bağlamda Ortaçağ Arap kaynaklarında İslamiyetin oluşma döneminde Arap yanmadasında Kürtler'in varlığına ilişkin bir bilgiyle de karşılaşmamaktadır. Anayurtları dağlık bölgeden diğer bölgelere göçün Arap fetihlerinden sonra başladığı bilinmektedir.

Eğer Muhammed'in İslam toplumunda Kürtler olsalardı bile, bu onların yukarıda söylendiği gibi Müslüman oldukları anlamına gelmez. İslam toplumundaki sayısının artması amacıyla da Muhammed'in taraftarlarının faaliyetlerinin aktivizasyonu için Mekke zenginlerinden köle aldıkları bilinmektedir. Peygamberin faaliyetlerinin başlangıç döneminde gelecekteki halife Ebu Bekir, 40000 dirheminden 35000'ini dini gerekçelerle ve köle alımı için ayırmıştır. ⁽¹⁸⁸⁾

Bizim düşüncemize göre Kürtler arasında İslamiyetin

yayılması ve onların İslamlaştırılması Arap fetihlerinden sonra başlamıştır.

Kürtler'in yerleştiği bölgelerin Araplar tarafından fethedilmesi tarzlarının incelenme sürecinde, ilk bölümde İslamiyetin yayılma sorunları ve bu oluşumun kaynaklarının adlandırılmasına değinilmiştir. Tarihin de gösterdiği gibi dini öğretilerin yaygınlaşması ve gelişmesi genelde kendi içinde uzun ve karışık bir süreci temsil etmektedir. Kürtler tarafından İslamiyetin kabûlü de uzun bir zaman içinde ve düzensiz olarak gelişmiştir.

Kaynakların gösterdiği gibi, İslamiyet düşünceleri, başlangıç döneminde yavaş yayılmış ve baskı yolunu kullanmıştır. Kürt toplumdaki bu sürecin seyri ve etraflı anlatımı hemen hemen hiç tasvir edilmemiştir. Kürtler'in yaşadığı bölgelerin fethinden sonrası hakkında bize ulaşan bölük-pörçük bilgiler İslamiyeti yadsıma ve vergi ödemeyi red olaylarıdır. Halifeliğin vergi politikası materyalleri temel alınırsa Kürtler'in IX.-X.yüzyıllarda İslamiyeti kabul etmeye başladıkları yargısına varılabilir.

Djibal, musul ve diğer bölgelerdeki vergiler hakkında bilgi veren Arap yazarları bu bölgelerde yaşayan halkları zikretmezler. Onların verilerine göre IX.-X.yüzyıllarda bu bölgelerden haraç toplanmıştır.⁽¹⁸⁹⁾ Bu bağlamda "haraç" teriminin şartlı olabileceği belirtilmelidir, çünkü bu terim gerek toprak gerekse adam vergisini kapsayan vergi de demektir. Bu durumda biz Arap yazarlarının toprak vergisini kastettiklerini düşünmekteyiz.

Yukarıda belirtildiği gibi IX.-X.yüzyıllarda İran halkları arasında Zoroastrizm korunmuştur:Arap kaynakları da hemen hemen onların ödediği vergiler hakkında bilgi vermezler.

VII.-X.yüzyıllarda Kürtler'in yukarıda söylenen Hariciler hareketine katıldıkları da bilinmektedir. Haricilerin düşünceleri hareketin başlangıç döneminde Kürtler arasında da yayılmıştır. Al-Masudi'ye göre VII.yüzyılda Harici hareketinin ocağı, Musul'a dek uzanan Sindjer bölgesidir.⁽¹⁹⁰⁾ Al-Masudi Kürtler arasında yayılan düşünce lerin "Osman ve Ali'yi yadsıyan Haricilerin düşünceleri gibi" olduğunu belirtir.⁽¹⁹¹⁾ Daha sonra al-Masudi, "Azərbaycan'da yaşayan Kürtler'in

Şarukiler (yeni Hericiler-A.P) olarak bilindiğini" eklemektedir. ⁽¹⁹²⁾ Kûrtler'in Harici dini-politik hareketinin yandaşları olduğunu belirten İbn Haldun da aynı düşüncüyü ifade etmektedir. ⁽¹⁹³⁾ kûrtlerin Harici olduklarını diğer olgular da doğrulamaktadır. ⁽¹⁹⁴⁾

İslamiyetteki bu sektant hareketin programı, halifeliliğin topraklarında yerleşen halkın aşağı katmanlarının isteğini ifade ediyordu. Hareketin temel problemlerinden biri Müslümanlar arasında eşitliğin sağlanmasıdır. Onların düşüncelerine göre imam halife, inananlardan seçilmeli, onun sorumluluğunu sadece Kureyşliler değil, yeterliyse Negrablar da alabilmeli. ⁽¹⁹⁵⁾ Bu taleplerin harekete önemli bir genişlik sağlayan geniş halk kitlelerinde olumlu bir yankı uyandırmış olduğu açıktır.

Kûrtler için Haricileri desteklemenin Müslüman olmak anlamına gelmediğini belirtmek zor değildir. Fakat bu konuda önemli bir koşul belirmektedir. Kûrtler bu harekete İslamiyet ideolojisiyle yaklaşmışlar, İslamiyetin onlar tarafından kabulü için yeni şartlar oluşturmuşlardır.

Merkezi iktidarın zayıflığından, kısmen de olsa 945 yılında Buidle tarafından Bağdat'ın alınmasından yararlanan Kûrt feodalleri kendi konumlarını güçlendirdiler ve bir dizi Kûrt prensliği kurdular. Onlar tarafından İslamiyet düşüncesi kendi iktidarlarnı güçlendirmek için kullanılmıştır; halifelikte egemen sınıfın ideolojisini temsil eden İslamiyet Kûrt aristokrasisinin dini de olmuştur. Bir dizi Kûrt prensliği arasında başkenti Dinavar olan prensliğini 961 yılında kurmayı ve bir dizi Kûrt kabilesini çevresinde toplamayı başaran güçlü Kûrt feodali Hasanvayh İbn al-Kurdi'nin kurduğu Hasanvayhidler prensliğini (961-1015 yılları) anmak gerekir. ⁽¹⁹⁶⁾ Onun ilk hareketi cami yaptırmak olmuştur. ⁽¹⁹⁷⁾ Hasanvayhidler'in bu faaliyeti açıkça Kûrtler'in İslamlaştırılmasında Kûrt aristokrasisinin rolünü göstermektedir.

Hasanvayh'in ölümünden sonra iktidarın oğlu Badr'e (979-1015 yılları) geçtiği bilinmektedir. Hasanvayhidler prensliğine Hamadan, Dinavar, Nehavend, Asadabad ⁽¹⁹⁸⁾ ve diğer bölgeler, yani Djibal'in bütün toprakları girmiştir Şarafhan Bidlisî, Badr'ın "Dinavar'dan Ahvaz, Huzistan, Burudjird (Luristan'daki dağ-A.P)Asadabad ve Neha

vend'e ⁽¹⁹⁹⁾ kadar bütün kalelere, dağlara ve ovalara....." sahip olduğunu belirtir. Badr, halkın arasında İslamiyetin yayılması ve kuvvetlenmesine büyük önem vermiştir.

Badr'ın dini hizmetleri hakkında pek çok yazar bilgi vermektedir. Bu konuda İbn al-Djauzi (XII.yüzyıl) şunları yazmaktadır: "Her yıl Badr hac görevini yapacak 20 adam için bin dinar ödedi... Her cuma fakirlere ve dullara 1000 dirhem bağışladı. Her yıl Hamadan Bağdat arasında yer alan, Haca gidecekler ayakkabı yapan kunduracılara 3000 dinar ödedi. Her ay ölenlerin kefenleri için 20.000 dirhem verdi....Kendi topraklarında 3000 cami yaptırdı. ⁽²⁰⁰⁾ ve yabancılar için kervansaray yaptırdı.....Her yıl Badr sakinlerine sadaka, yolların korunması ve al-Haramayn'ın (yani Mekke ve Medine.-A.P) diğer masrafları için 100.000 dinar verdi.... Öldüğünde bütün bunlar son buldu. Badr çok dua etti ve Allah'ın övgüsünü aldı,Ali'ye inananların mezarlığına gömüldü." ⁽²⁰¹⁾

Eğer yukarıda verilen din işleri ölçüsü ve yekünü büyükse de bunlar ancak X.-XI. yüzyılda ve daha sonra Kürt toplumunda İslamiyetin geniş ölçüde yayılması hakkında şüphe bırakmamaktadır. İncelenen dönemde Kürt Müslümanları arasında hem Şiiliğe, hem de Sünniliğe inananlar vardı. ⁽²⁰²⁾

Böylece İslamiyet, Kürt toplumunda Kürt bölgelerini Araplar'ın fethi sırasında VII. yüzyılın 30'lu yıllarından başlayarak girmiştir. Fakat Kürtler'in İslamlaşma süreci gerçekte IX.yüzyılda başlamıştır. IX-X.yüzyıllarda ise kendi etki alanını genişletmek isteyerek, ekonomik ve politik çıkarlarından hareket eden Kürt feodal aristokrasisi zamanında kitle karakteri kazanmış, halkın geniş kitlelerini kendine çekmiştir.

İKİNCİ BÖLÜM DİPNOTLARI

1. El-Yuzbegi : Derâsât., s.42
2. İbnü'l-Taktakî; Kıtâbü'l-Fahrî, s.156
3. El-Teberî: Tarîh, 7. Cilt, s. 460

4. **Tārīh-i İbnü'l-Verdī**, 1. Cilt, Kahire-1258, s. 190
5. **İbnü'l-Esîr: El-Kâmil...**, 5.Cilt, s. 25-26
6. Aynı yer.
7. **El-Teberî: Tārīh**, 8.Cilt, s. 54-55; **İbnü'l-Esîr: El-Kâmil...**, 5. Cilt, s. 41-42; **İbn-i Haldûn: Kitâb...**, 3. Cilt, s.202.
8. Oğlu küçük Djafar olan al-Mansur'un kadınlarından biri de Kürt'tür. Bu oğul daha sonraları İbn al-Kurdiya-"Kürt kadınının oğlu" olarak ünlenmiştir. Bak. **İbnü'l-Esîr: El-Kâmil...**, 5. Cilt, s. 45
9. **İstoriya İrana**, s. 107. (İran tarihi)
10. Daha etraflı bilgi için bak. **Margollouth D.S.Khurramiya**, EL Vol. II, London, 1927, s. 974-975
11. **Belyayev E.A. Arabı**,s. 253 (Araplar)
12. **İstoriya İrana**, s. 108
13. Aynı yer.
14. **Petrusevskiy İ.P. K istorii mazdakitov v epohu gospodstva İslama.-Narodı Azii i Afriki**, 1970, No. 5.s.71-81 (İslamiyet Döneminde Mazdakitler):
15. **Belyayev E.a. Arabı**, s. 253
16. **El-Dinaverî: Kitâb...**, s. 402
17. **Belyayev E.A. Arabı**, s. 244
18. **El-Teberî: 5. Cilt**, s. 667; **İbnü'l-Esîr: El-Kâmil...**, 5.Cilt, s. 231 **Historia Chalifatus al-Motacimı**, ex.cöd.Arabico NUNC Primum edita a C.Sandenberch Matthiis sen, Lugduni Batavorum, E.J.Brill, 1849, s. 2; **İbn Miskavaih Kitabo l-oun walhadâik**, T. III, 1871, s. 380.
19. Aynı yer.
20. **Al-masudi**, s. 355
21. **İnoyazıçnie İstoçniki ob Armanii; armanah**, t. XII. **Siriyskie istoçniki**, t. II., Orjinalinden L.A.Ter-Petrosyan tarafından çevrilmiştir. Erevan, 1982, s. 202-204. **Chronique de Michel le Syrien**, edpar J.-B.Chabot, t.III, Paris (Bruxelles), 1963, s. 50-51.
22. Ermenice kaynak.

23. Bunlyatov Z. Azerbaydjan v XIII-IX vv., Baku, 1965, s. 246. (VIII.-X.Yüzyıllarda Azerbeycan)
24. Tabriz'den kuzey-doğuya iki günlük yolda yer alan, Vaspurakan'la sınır olan Marand Azerbeycan şehirlerinden biridir. Bak: Yâkût: Mu'cam el-Buldan 5.Cilt, s. 110
- D'Aboul Fedae, Geogr.,Paris, 1840, s. 400-401
25. Târîh El-Yakubî, 3. Cilt, s. 199
26. Aynı yer.
27. El-Teberî; 9. Cilt, s. 11; İbnü'l-Esîr, 5. Cilt, s. 234
28. Ter-Gevondyan A.N. Armeniyal Arablskiy Halifat, s.137. (Ermenistan ve Arap Halifeliği)
29. El-Teberî; 9. Cilt s. 54
30. İstoriya İrana s. 110
31. Bak. İbn al-Fakih, ~s.53, -bak.Meshed nüshası.-Rukopisniy fond LO İV AN SSSR, şifr F-V 202,L.77a; El-Dinaverî: Kitâb..., s. 402; İbnü'l-Esîr: 5. Cilt, s. 258; İbn-i Haldun: Kitâb..., 3. Cilt, s. 267
32. Al-Masudi, s. 355

33. Bu konuda İbn al-Asir şunları yazmaktadır. "Bu yılda (H.224) Musul vilayetinde Djafar İbn Fahardjas adındaki Kürt önderlerinden (mukaddim) biri ayaklandı. Ona pek çok sayıda Kürt ve ezilmiş insanlar katıldı. Al-Mutasim, Musul'un yöneticisi olarak Abdallah İbn al-Azdi'yi atadı ve O'na Djafar'a karşı savaşmasını emretti.

Abdallah Musul'a hareket etti, Djafar ise kısa süre önce zaptettiği Matis'te bulunuyordu. Abdallah buraya geldi ve onu Matis'ten çıkmak zorunda bıraktı. Djafar Dasın dağına geldi ve dar bir patıkaya ulaşan bir tepeye yerleşti. Abdallah ona ulaşmak için dağ boğazını geçmeye girişti. Djafar ve orada bulunan Kürtler onu sıkıştırdılar, çünkü onlar buraları biliyorlardı ve atsız savaşmaya alışıktilar. Abdallah kaçmaya yeltendi, onun yanındaki insanların büyük çoğunluğu öldürüldü.

Kürtler'e saldıranlar arasında Ribah adında biri vardı. Kendi arkadaşlarının dikkat çekmesinden yararlanarak cephe gerisine geçip bazı grupları dağıttı. Kürtler çevresini kuşattılar, oda atıyla dağın doruğuna atladı. Aşağıda bir nehir akıyordu, at suya düştü, Ribah kurtuldu.

Djafar'ın öline düşenler arasında birinin adı İsmail, diğerinin ise İshak İbn Ans (Abdallah İbn as-Sayyid'in babasının kardeşi) olan iki kardeş vardı. İshak, Djafar'ın damadıydı. Djafar her ikisinin huzuruna getirilmesini emretti. İsmail kendisini öldüreceğini, İshak ise akrabası olduğundan dolayı affedeceğini düşünüyordu. İsmail dedi ki: "İshak sana çocuklarımı bırakıyorum"

İshak cevap verdi: "Sen kendini öldüreceğini, senden sonra ise benim yaşayacağımı mı düşünüyorsun?" Sonra o Djafar'a dönüp dedi ki: "Onun ruhu tedirgin olmasın diye ilk önce beni öldürmeni istiyorum." O da (Djafar.-A.P) ondan başladı; onu öldürdü, sonra da İsmail'i.

Bunları al-Mutasim'e bildirdiklerinde o İtah'ın Djafar'e saldırıya geçmesini emretti. İtah H. 225'de (839-840) hazırlığa başladı ve Musul'a hareket etti, buradan Suk al-Ahad ("Pazar Pazarı") yolu üzerinden Dasin Dağı'na geldi. Orada Djafar'le karşılaştı ve onunla kapıştı. Djafar öldürüldü, onun yandaşları ise insanlara verdikleri zarar ve acı sonucu dağıldılar.

Djafar'ın zehir içtiğini ve öldüğünü söylemektedirler. İtah Kürtler'e acı-mazısca davrandı ve onların malını mülkünü yağmaladı. Köle kadınlar ise sağlam bir şekilde Takrit'e gönderdi.

İtah'ın Djafar ezisindeki yengisinin 226 (840) yılında olduğunu, fakat her şeyin Allah tarafından bildirildiğini de söylerler. " (İbnü'l-Esir: 5. Cilt, s. 258; İbn-i Haldun: Kitâb, 3. Cilt, s. 267)

34. İbn al Fakih, s. 52-53; El-Dinaveri: Kitâb...,s. 402

35. El-Dinaveri: Kitâb..., s. 402

36. Belyayev E.A. Arabı, s. 260-267, Karl Borckelman: Tarîh, s. 215-216

37. Aynı yer.

38. İbnü'l-Esir, 6. Cilt, s. 9; El-Teberî, 9. Cilt, s. 527 (İbn ül-Esir'de "Hazar-mard")

39. Aynı yer.

40. Aynı yer.

41. El-Teberî; 9. Cilt, s. 528

42. Aynı yer.

43. Aynı yer; İbnü'l Esîr, 6. Cilt, s. 9-10
44. Aynı yer.
45. Aynı yer.
46. El-Teberî, Cilt-9, s.554; İbnü'l-Esîr, 6.Cilt, s.23
47. İbnü'l-Esîr, 6.Cilt, s.23-24, El-Teberî, 9. Cilt, s.555-556; İbn-i Haldûn: Kıtâb..., 3. Cilt, s. 319, Müellef-i Mechul: Kıtâbü'l-İyvân; 1. Cilt, 1. Bl. s. 40; İb-i Tuğraberdi; 3. Cilt, s. 42
48. El-Teberî; 9. Cilt, s. 577-578; İbnü'l-Esîr, 6. Cilt, s. 31
49. El-Teberî; 9. Cilt, s. 611; İbnü'l-Esîr; 6. Cilt, s. 40
50. İstoriya İrana, s. 118-119; Petruşevskiy İ.P. İslam, s. 279-282.
51. El-Teberî; 10. Cilt, s. 23-27, İbnü'l-Esîr; 6. Cilt, s. 69-71
52. El-Teberî; 10. Cilt, s. 105
53. El-Devâdârî: Kenzü'l-Dürrer vü Camlû'l-Garar; 6. Cilt, Kahire-1961, s. 78-79
54. İbnü'l-Esîr; 5. Cilt, s. 334; İbn-i Haldun: Kıtâb..., 3. Cilt, s. 292
55. İbn-i Haldun: Kıtâb..., 3. Cilt, s. 292
56. İbnü'l-Esîr; 5. Cilt, s. 339
57. Aynı yer, s. 346
58. Aynı yer, s. 367; bak. El-Teberî; 9. Cilt, s. 490
59. İbnü'l-Esîr; 6. Cilt, s. 15; İbn-i Haldun: Kıtâb..., 4. Cilt, s. 228
60. İbn al-Asir şunları yazmaktadır: "Bu yılda (267-880/881) Harici Harun ve kendisi de Harici olan Muhammed İbn Hurzad arasında Musul bölge-sindeki-Baad'r'da bir savaş oldu. Bunun nedeni olarak biz Musavir'in ölümünden sonra 263 yılında Harun ve Muhammed arasında oluşan tartışmayı görmekteyiz. Şimdi ise adamlarını toplayan Muhammed İbn Hurzad, Harun'la çarpışmak için gelmiştir. Hurzad, Musul yakınındaki Vasit kasabasında konakladı. Savaş zamanı kaçmamak için bir ineğin üzerine bindi. Kalın yünlü bir giysi giydi, kendi elbisesini onardı, çok dua etti ve mütevazî bir hayat sürdürdü, doğrudan çıplak toprağa oturdu. Vasit'e ulaştığında Musul'un şefleri ona geldi, Harun ise Muhammed'le savaşmak için (orduyu) Malas'da topladı. Harun, Muhammed'in Musul yakınlarında olduğunu öğrenince ona doğru hareket etti. İbn Hurzad da

onu karşılamaya çıktı. Acımasızca savaştıkları Şamrah (Şamarh) köylü yakınlarında karşılaştılar.

Burada pek çok çarpışma oldu. Harun kaçtı ve aralarında ünlü askerlerin de olduğu yaklaşık iki yüz adamı öldürüldü. Kaçarken, harun kendisini çoşturan Taglib kabilesinin Araplarına geldi, onlar onun çevresini sardılar. İbn Hurzad evine döndü. Büyük bir halkın toplandığı al-Hadiss'e geldi. Savaş sırasında İbn Hurzad'ın adamlarının bir kısmını Harun, kendi tarafına çekmeyi başardı. İbn Hurzad'ın yanında sadece Şahrizur'a yerleşen aş-Şamardliya kabilesi kaldı. Bu insanlar da ondan ayrıldılar, çünkü o (Muhammed) Kürtler ve diğerlerinin arasında pek çok düşmanın olduğu Şahrizur bölgesinde sert bir hayat sürüyordu. Harun da Musul'da kendisinin ve adamlarının durumunu iyileştirdi. Bunu gören İbn Hurzad'ın adamları Harun tarafına geçmeyi düşündüler ve ona geldiler. İbn Hurzad Şahrizur bölgesindeki al-Djalliya ve diğer Kürtlere saldırdı ve onları öldürdü. Harun tek talip kaldı ve Haricilerin yönetimini kabul etti. Güç ve birçok adam topladı. Onlar köylere ve kasabalara sahip oldular ve Dicle kıyılarında gelen ve giden mallardan (zekat) almaya başladılar. Daha sonra onun temsilcileri üründen öşür (onluk) toplamaya başladılar."(İbnü'l-Esîr; 6. Cilt, s. 32-35)

61. Aynı yer, s. 36.

62. İbn-i Haldun: *Kitâb...*, 3. Cilt, s. 329; 4. Cilt, s. 229

63. İbn-i Kuteybe: *Kitâb...*, s.622; El-Mes'udî, 3. Cilt, s. 302

64. İbnü'l-Esîr, 6. Cilt, s. 61

65. El-Mes'udî, 2. Cilt, s. 251

66. İbnü'l-Esîr, 6. Cilt, s. 72-73 İbn-i Haldûn: *Kitâb...*, 3. Cilt, s.337, 344

67. İbnü'l-Esîr, 6. Cilt, s. 73

68. Zâmbâver: *Mu'cam el-Ensâb ve'l-Esrât el-Hâklme fi't-Târlh*; 1. Cilt, Kahire-1951, s. 58

69. Müellif-i Mechul; 4. Cilt, 1. Bl., s. 78; İbnü'l-Esîr, 6. Cilt, El-Teberî, 10. Cilt, s. 27

70. Aynı yer.

71. Aynı yer.

72. İbnü'l-Esîr; 6. Cilt, s. 77

73. El-Teberî, 10. Cilt, s. 38
74. El-Teberî, 10. Cilt, s. 40; İbnü'l-Esîr, 6. Cilt, s. 78, Müellif-i Mechûl, 4. Cilt, 1.Bl., s. 79-80
75. İbnü'l-Esîr; 6. Cilt, s. 79-81
76. El-Teberî; 10. Cilt, s. 91
77. Aynı yer, s. 98; bak. İbnü'l-Esîr, 6. Cilt, s. 107-108
78. Pigulevskaya N.V. Arabı u granits Vizantiı I İrana v IV-VI vv.M.L.1964, s. 22 (IV.VI.yüzyıllarda İran ve Bizans Sınırında Araplar)
79. El-Tenvehî: Kıtâbü'l-Ferec Badû's-Şuda, 1. Cilt, Kahire-1903, s. 112
80. Ermenice kaynak. Bak: Bosvort K.E.Musul'manskie dl nastil (Müslüman Hanedanlıkları).M., 1971, s. 82-84; M.Canard. Historie de la dynastie Hamdanides de Jazira et de Syrie, t. I, Alger, 1951.
81. Bu konuda İbn al-Asir şöyle yazmaktadır; "Bu yılda (293-905 yılı. A.P) al-Muktafi Billah Abu al-Haydj Abdallah İbn Hamdan İbn Hamdun at-Taglibi al-Adavi'yi Musul ve ona bağlı toprakların yöneticisi olarak atadı. O, buraya (Musul'a-A.P) yola çıktı ve Muharrem ayının başında ulaştı. Birinci gün burada oturdu, ikinci gün musul'un insanlarını kabul etti. Al-Hadbaniya Kürtlerinin önderi Muhammed İbn Bilad'la birlikte Niveviya şehrini, saldırıp büyük çoğunluğunu aldığı günlerden tanıyorlardı. O, sonra doğu köprüsüne geldi, al-Hazir'deki Kürtlere saldırdı. Kürtler onunla çarpıştılar ve onun Sım al-Hamadani adındaki bir adamını öldürdüler. Abu al-Haydja geri döndü ve birkaç ay sonra gelecek bir yardımı istedi, halifeden.
- 293 yılında çok kayıp verdi ve 294 (906 yılı) yılında tekrar saldırdı. O zaman onlar (Kürtler-A.P) onun ciddi bir şekilde kendilerini takip ettiğini farkettiler ve Şahrizur yakınlarındaki büyük dağ as-Silk'in al-Bab geçidi yönünde gittiler ve orada mevzilendiler. Kürtlerin önderi Muhammed İbn Bilal, İbn Hamdan'la görüşmeye vardı. O (İbn Hamdan-A.P) onunla anlaşmaya başladı, kendi çocuklarını getirmesini, onları rehin olarak bırakmasını ve isyanı durdurmasını emretmişti. Muhammed sözünü (çocuklarını-A.P) yerine getirmek için geri döndü. O, çocuklarını aceleyle Azerbeycan'a yolladı. Onların hareketinin güvenli olması ve adamlarının hazırlanması için İbn Hamdan'la konuşacağını bildirdi. Muhammed'in dönüşü gecikince, İbn Hamdan onun niyetini anladı. İbn

Hamdan güvendiği ve aralarında kardeşleri Süleyman, Daud, Said'in de bulunduğu bir grup adamı onunla hareket etti. İbn Hamdan, halife-nin kendisine gönderdiği ordunun onunla kalmasını emretti. Ordu ya-vaşladı, Hamdan'da onların (Kürtlerin-A.P) izine düştü. İbn Hamdan onlara ulaştığında, onlar al-Kandil dağına çıkıyorlardı, onlardan birkaç öldürüldü. İbn Hamdan da dağa çıkmış olan Kürtler'i bıraktı. Onlar da Azerbeycan'a ulaştılar. İbn Hamdan bu durumu Musul'a döndükten sonra ona bir grup adam veren halife ve vezire bildirdi. Kendi askerleri-ni toplayıp Kürtler'le birlikte Mahammed'in bulunduğu as-Silk dağına doğru yola çıktı. İbn Hamdan dağa yaklaştığında soğuk ve kar vardı ve hayvanlarının yiyecekleri bitmişti. Bu on gün sürdü. Kürtler daha kötü durumdaydılar, Muhammed oğullarıyla birlikte İbn Hamdan'a başvur-du. O da onların malını ve topraklarını aldı. Hamdan askeri Sim al-Ha-madan'ı öldüren kişiyi öldürdü. Bununla ülkeye huzur geldi. O da (İbn Hamdan-A.P) halkını barışçıl bir şekilde yönetti. Muhammed ise İbn Hamdan'dan af diledi ve kabul gördü, Muhammed onun yanına geldi (İbn Hamdan'ın-A.P) ve Musul'da yaşamaya başladı. Bundan sonra da Dasin dağının halkı ve al-Hamidiya' (veya al-Humaydiya-A.P) nın Kürtleri de İbn hamdan'dan af dilediler. Ülkede huzur ve düzen hakim oldu." (İbnü'l-Esir; 6. Cilt, s. 111-112)

82. İbn-i Haldun; 3. Cilt, s. 356, 4. Cilt, s. 229

83. El-Teberî; 10. Cilt, s. 137

84. İbnü'l-Esir, 6. Cilt, s. 120

85. İbn-i Haldun, 3. Cilt, s. 387

86. Arib El-Kurtebi: *Sala Târîh el-Teberî*, 12. Cilt, Mısır, s. 23

87. İbnü'l-Esir; 6. Cilt, s. 169; İbn-i Haldun, 2. Cilt, s. 388-389

88. İbnü'l-Esir; 6. Cilt, s. 183; İbn-i Haldun, 3. Cilt, s. 389, 4. Cilt, s. 230

89. İbnü'l-Esir; 6. Cilt, s. 189-190

90. Ermenice kaynak

91. İbn-i Haldun, 3. Cilt, s. 387

92. Aynı yer bak, aynı yer. Muellif-i Mechul, 4. Cilt, 1.Bl.s.126; İbnü'l-Esir, 6. Cilt, s. 120; El-Teberî, 10. Cilt, s. 137

93. Aynı yer.

94. İbnü'l-Esîr, 6. Cilt, s. 138
95. Aynı yer, s. 143; bak. aynı yer. Müellif-i Mechul, 4. Cilt, 1.Bl.s. 173
96. İbnü'l-Esîr, 6. Cilt, s. 182; İbn-i Haldun, 3. Cilt, s. 379
97. İbnü'l-Esîr, 6. Cilt, s. 190
98. Al-Magdisi. *Le Livre de la Création*, pub.par M.Cl.Hurt,t.VI, Paris, 1919, p.125.
99. Minorskiy V.F.*İstoriya Şirvana i Derbenda*. (Şirvan ve Derbend Tarihi) M.,1963, s. 86.
100. İbn-i Miskavaihi, 2. Cilt, s. 32-33; İbnü'l-Esîr, 6. Cilt, s. 276; İbn-i Haldun, 3. Cilt, s. 413
101. El-Teberî, 10. Cilt, s. 68; İbnü'l-Esîr, 6. Cilt, s. 91
102. İbn-i Miskavaihi, 2. Cilt, s. 33; İbnü'l-Esîr, 6. Cilt, s. 286, İbn-i Haldun, 3. Cilt, s. 314
103. İbnü'l-Esîr; 6. Cilt, s. 188
104. İbn-i Miskavaihi; 1. Cilt, s. 398-404; İbnü'l-Esîr, 6. Cilt s. 267-268
105. Bak. İbn Haukal s. 236.
106. Bıkov A.A. *Daysam İbn İbrahim al-Kurdi i ego monetl.*-EV, M.-L,1955, H,s. 27-28
107. Bıkov A.A.*Dva novih dirhema Daysama İbn İbrahima al-Kurdi*. EV,M.-L.,1971, H,s.74-76.
108. İbn Miskavaihi, V. II, p .31..
109. Onun hakkında: İbnü'l-Yerdî: *Kitâb-ı Harîdetü'l -Âcâib vü Ferîdetü'l-Garâib*, Mısır-1280, s. 149-150
110. İbn Miskawaihi. 1. Cilt, s. 400-401
111. İbnü'l-Esîr, 6. Cilt, s. 267-268
112. Aynı yer, bak. İbn Miskawaihi, V. I.s. 31.
113. İbn Miskawaihi, V.II, s. 31. İbnü'l-Esîr, 6. Cilt, s. 286
114. Aynı yer.
115. Aynı yer, c.32.

116. Aynı yer, c. 33
117. Aynı yer.
118. Aynı yer.
119. Aynı yer, c. 33-34.
120. Aynı yer, c. 36-37. Bak. aynı yer: İbnü'l-Esîr, 6. Cilt, s. 286-287, İbn-i Haldûn, 3. Cilt, s. 413-414
121. Müellif-i Mechul, 1/4. Cilt, s. 338
122. İbn Haukal, s. 237
123. İbnü'l-Esîr, 6. Cilt, s. 330
124. Aynı yer; İbn Miskawaihi, V. II, s. 135
125. İbn Miskawaihi, V.II. s.136.
126. Aynı yer.
127. Aynı yer. s.148
128. Bikov A.A. Dva novih dirhema Daysama İbn İbrahima al-Kurdi, s.74-76.
129. İbn Miskawaihi, V.II.s. 148-149.
130. Aynı yer, s. 148-151-156,161; İbnü'l-Esîr, 6. Cilt, s. 342
131. Aynı yer.
132. İbnü'l-Esîr, 6. Cilt, s. 343
133. aynı yer.
134. Bosvort K.E: Musulmanskie dinastii, s. 127-129.
- 135.İbn Miskawaihi, V. II. s. 65.
136. Polovoy N.V: O date vtorogo pohoda Igoryana grekov I pohoda russkih na Berdaa -vv,t.XIX.M.,1958, s. 144; bak Yakubovskiy A.Yu. İbn Miskawayh o pohode rusov na Berdaa v 332 g.h. 943-944g.-vv, t. XXIV.M., 1926b
137. İbnü'l-Esîr, 6. Cilt, s. 298.
138. İbn Miskawaihi, V. II.p. 65.66

139. Bosvort K.E: *Nəşəstviya varvarov.-Musulmanskiy mlr*, 950-1150g., s. 27.
140. Bu konuda bak; Minorskiy V.F. *İstoriya Şirvana I Derbenda*.
141. Bosvort K.E: *Musulmanskie dinastii*, s. 135-136; *Zāmbāver*, 1. Cilt, s. 72
142. İbnü'l-Esîr, 6. Cilt, s. 214; *Tārîh-i İbnü'l-Verdî*, 1. Cilt, s. 260; *İbn-i Haldun*, 3. Cilt, s. 390
143. Abdoul Fedæ, *Histoire c-II*, 1890, s. 362-364; *İbnü'l-Esîr*, 6. Cilt, s. 214; *El-Hanbelî: Şezrâtü-Zahab*, 2. Cilt, s. 280
144. Aynı yer.
145. *El-Hanbelî: Şezrât...*, 2. Cilt, s. 283.
146. *İstoria İrana*, s. 129.
147. *El-Hanbelî : Şezrât...*, 2. Cilt, s. 292
148. Bosvort K.E. *Musulmanskie dinastii*, s. 138-139.
149. *İbn Miskawaihi*, V. I, s. 400.
150. Bosvort K.E. *Musulmanskie dinastii* s. 145-147.
151. *İbnü'l-Esîr*; 6. Cilt, s. 311
152. Aynı yer. s. 312.
153. Aynı yer, s. 324.
154. Aynı yer, s. 314.
155. *İstoriya İrana*, s. 130.
156. Petruşevskiy N. *Razvitoe feodal'noe obşesvo v İrane* (X-naç. XI-İİvv). -*İstoriya İrana M*, 1977, s. 136-137.
157. Bu konuda bak: Marr N.Ya. *Eşçe o slove "çelebi"*. - *ZVORAO*, t. XX, vip. II.III, SPb, 1911; Minorskiy V.P: *Zametki, vpečatleniya*, SPb, 1915, Eglazarov S.A. *Kratkiy etnografiçeskiy oçerk kurdov Erivanskoy gubernii*. - *ZKARGO*, Tiflis, 1891, k.XIII, vip.2; Nikitin V.P: *Kurdi.M.1984 Minorsky V; The Kurdistan and Kurds; Driver G.R: The religion of the Kurds. In: BSOS, V.II, pt. 2, 1922; Nikitin B: Une apologie Kurdes du Sunisme .-In: Rocznik orientalistyczny, t. VIII, Lwow, 1934; Les Kurdes et le Christianisme.-In: RHR, 1922, t. LXXXV, N. 3.*

158. Reşid Yasemî, s. 119
159. M.Zeki: HÜlâsatü..., s. 128; Hammadi Muhammed; El-Cezîretü'l-Fıratîye..., Bağdat-1982, s. 186; R. Yasemî; s. 119; Cemal Nebez: Kurdistan und Seine Revolution, Münih-1972 s. 57
- 160 Ermenice kaynak.
161. Minorsky V: The Kurdistan. s. 1151.
162. Aynı yer.
163. Bak. Dorosenko E.A: Zoroastrizm v İrane. M. 1982, s. 34-40.
164. İbn Haukal, s. 189.
165. İbn Rostê, s. 165, al-Mokaddasi, s. 394.
166. El-Mes'ûdî: Ahbâru'l-Zemân, Kahire-1938, s.78.
167. Minorsky V. The Kurdistan, s. 1151. Driver G. The religion, s. 197; M.Zeki: HÜlâsatü Tarîhü'l-Ekrâd; s. 305
168. Şâkir Hasbâk: El-Ekrâd, Bağdat-1972, s. 484
169. İbnü'l-verdî: Kitâb-ı Harîdatü'l-Acâlb, s. 48
170. İbn Haukal. s. 156; al-İdrisî, t. VI, s. 659.
171. Al-Makaddasi, s. 394.
172. İbn Haukal, s. 207; El-Endülisî: Kitâb-ı Tabakatü'l-Amem, Beyrut-1912 s.17
173. El-Mes'ûdi: Mûrucü'z-Zeheb 2. Cilt, s. 251
174. Kolesnikov A.İ: İran v naçale VII v. PS, vip 22 (85). L. 1970, s. 103.
175. Rukopisniy Fond LO İV AN SSSR, ruk. No. 782, 1. L67; ed-Dimichqui, s. 255.
176. El-Şâbeştî: El-Diyârât, Bağdat-1951, s. 196-199.
177. Yâkût: Ma'cem el-Buldân, 2. Cilt, s. 53
178. İbnü'l-Esîr; 6. Cilt, s. 190
179. Bu konuda; İbnü'l-Esîr, 3. Cilt, s. 24-25
180. M. Zeki: HÜlâsatü..., s.130

181. Aynı yer.
182. İbn Hajar. **A Bibliographical Dictionary of persons Who Knew Mohammad**, V.I, Calcuta, 1856, s. 428.
183. İbn-i Hacer el-Askalâni: **Tehzîbü't- Tehzîb**, 10. Cilt, Haydarabat, s. 394
184. İbnü'l-Esîr: **Esedü'l-Gabe**, 1. Cilt, s. 251
185. Aynı yer; İbn Hajar, s. 428.
186. M. Zeki: **Hûlâsatü...**, s. 130
187. Refik Hilmi: **El-Ekrâd**, Bağdat, s. 17
188. Petruşevskiy İ.P: **İslam**, s. 19.
189. İbn Hurdadbeh, s. 14-15; al-Mokaddasi, s. 400; İbn al-Fakih, s.131-136.
190. El-Mes'udî: **Mûrucû'z-Zeheb**, 3. Cilt, s. 302
191. Aynı yer, C. II, s. 251.
192. Aynı yer, C. III, s. 302.
193. İbn-i Haldun: **Kitabü'l-Iber**, 3. Cilt, s. 413-414
194. İbn Miskavalhi: C.II,s. 32-33,
195. Petruşevskiy İ.P: **İslam**, s. 48.
196. Stenil Len-Pul: **Musulmanskle dînastil**, SPb, 1899, s. 114; Cahen Cl: **Hasanvayh.-El**,V.III, London, 1963, s. 258-259; Cefîletü'l-Haşimî: **El-İmâret el-Hasnaviye fi'l-Dinever vü Şehrîzur.-"Mecelletü'l-Cem'u'l-İlmî el-Kurdi"** 3. Cilt, 1. Sayı, Bağdat-1975, s. 729-748
197. İbnü'l-Esîr, 7. Cilt, s. 101
198. İbnü'l-Gavzî: **El-Muntazam fi't-Tarîh**, 7. Cilt, Haydarabat, s. 271
199. Şaraf-han Bidlisî: **Şaraf-name**, t.I,s.91; Bak: Bosvort K.E.**Musulmanskle dînastil**, s. 137.
200. İbn Kesîr, Badr'ın 2000'den fazla cami ve han yaptırdığını yazar. Bak: İbn-i Kesîr: **El-Bidâyet**, 11. Cilt, s. 354
201. İbnü'l-Cavzî: **El-Muntazam...**,7. Cilt, s. 272
202. İbnü'l-Esîr; 7. Cilt, s. 144

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

IV-KÜRT KABİLELERİ

İncelenen dönemdeki Kürt kabileleri ataerkil-kabile ilişkilerine sahiptirler. Arap kaynaklarında Kürt kabileleri birkaç değişik adla anılmıştır: "kabila", "aşıra", "taifa" v.b. Ortaçağda "kabila" grubun çeşitli kan bağlarıyla birbirine bağlanmış bir kabile müttefikliği olarak kabul edilmiş⁽¹⁾, "aşıra" ise yakın akrabalarından bir araya gelmiştir.⁽²⁾ "Taifa" herhangi bir kabilenin veya bir kabile müttefikliğinin bir bölümü veya kolu anlamındadır. Arap dilcisi İbn Manzur (XIII.yüzyıl) "taifa"nın bir kişiye kadar ulaşan bir grubu da oluşturabileceğini belirtir.⁽³⁾

Arap yazarları tarafından kullanılan Arap soy kabile adlandırmaları (kabila, aşıra, taifa, camaa, kaum, fahd, cil) gerçekte hiç bir zaman Kürtler'in gerçek konumuna uygun değildir ve sık sık şartlı bir karakter taşımıştır. Büyük Kürt kabile birliği "al-hazbaniya" çeşitli kaynaklarda hem "kabila" hem de "aşıra" olarak adlandırılmıştır.

Bize ulaşan kaynaklara göre Kürt kabileleri kabile hiyerarşisine sahiptir. X.yüzyıla dek kabile aristokrasisinin iki katmanının adı bizce de bilinmektedir: "mukdim" veya "mukaddim" (Çoğul "mukdimun", "mukaddimun") ve "rais" (çoğul "rausa"). Bunlardan ilki önder, baş anlamındaydı. İncelenen kaynaklar temelinde "mukdim" in daha ilerde askeri bir ünvan(ad) olduğu, bu ünvanı taşıyanın savaş sırasında kabile üyelerini yönettiği ileri sürülebilir. Kabile başı Rais olarak adlandırılmıştır, onun ıktidarının miras karakteri taşıdığı bilinmektedir. Feodal olan "Rais", "kalaa" (kale) veya "hisn" (dağ kalesi, şato) sahibidir ve belirli bir askeri müfrezesi vardır.

X. Yüzyıl Kürt faaliyetinde Arap yazarları bir askeri-politik terimi daha anarlar. Bu halifelikteki faodal-separatist mücadelenin hızlı gelişmesiyle bağlantılı oluşan emirler kurumudur.⁽⁴⁾ Emir (prens), belirli bir toprağı kullanan kabilenin yüksek askeri politik önderi sayılmaktadır. X.yüzyılın ikinci yarısından itibaren emirler kurumu Kürt toplumunda geniş bir yayılım almış, raisler ise orta sınıf feodallerin (kabile başkanlarının) bir katmanı olarak emirler kurumuna bağıli bir şekilde varlığını sürdürmüştür.

Uzun Arap hükümranlığı Kürt halkının yaşamında belirli bir etki yapmıştır. Feodal boyunduruk, farklı ekonomik nedenlerden dolayı Kürt kabilelerinin yerleşim coğrafyasını oldukça değiştirmiştir. Eğer Arap fetihlerinin tasvirini yapan kaynaklar, Cibal, Musul bölgesinde, Fars, Huzistan'daki Kürtler'in varlığını zikretselerdi. X. yüzyıldan başlayarak olayların yorumunda onları daha pek çok yerde de adlandıracaklardı.

Eserlerinde Kürt kabilelerinin yerleşim yerlerini ve listelerini veren, bizce bilinen tek yazar al-Masudi'dir. Al-Masudi'nin kabile adlandırmaları hakkındaki bilgilerin hepsinin bize ulaşmasına rağmen⁽⁵⁾ var olanlar aşağıda adı geçen bölgelerdeki X.yüzyıl Kürt yerleşimi hakkında belirli bir düşünce oluşturmaktadır: Fars, Kerman, Sicistan (Sistan), Horasan, Cibal'de-Nihavend, Dinavar, Hamadan, Şahrizur, Darabad, Samafan; azerbeycan'da, bab al-Abvabe (Darband), Cazi-ra, Siriya (Şam), Arap-Bizans sınır bölgesinde (Sugura) v.b. ⁽⁶⁾ Adı geçen bölgelerdeki şu Kürt kabilelerini sayar: "al-Bazincan", "aş-Şuhcan", "aş-Şazincan (aş-Şazancan)", "an-Naşavira", "al-Buzikan", "al-Luriya", "al-Curkan", "al-Cavaniya", "al-Barisyan" (veya al-Barsyan, al-Barisan), "al-Calaliya", "al-Mustakan", "al-Cabarika" (al-Cabarkiya), "al-Curgan", "al-Cabarika" (al-Cabarkiya), "al-Curgan", "al-Kikan", "al-Macurdan", "al-Hazbaniya" v.b. ⁽⁷⁾ Al-Masudi, bu kabilelerin kesin yerleşim bölgesini belirtmemiştir. Birkaç kabile adını da "Muruc "az-Zahab" adlı çalışmasında verir: Dinavar, Nehavend ve Hamadan bölgesinde yaşayan "aş-Şuhcan" kabilesi, Cibal bölgesine giren (Hamadan ve Kermanşah arasında) Kangavar'da yaşayan "al-Macurdan" kabilesi. Daha sonra aş-Şurah⁽⁸⁾, aş-Şazincan (veya aş-Şazancan); al-Luriya, al-Mazancan, al-Mazdanakan, al-Barisan, al-Calaliya, al-Cabari-

ka, Cibal'de yaşayan al-Mustakan kabilelerini sayar. Suriye'de yaşayan ad-Dababila (Dunbili) ve diğerlerini, Musul ve Cudi dağı arasında yaşayan al-Yakubiya ve al-Curkan kabilelerini belirtir. ⁽⁹⁾ (*C) harfi Rusça metinde (dj) harfleriyle gösterilmiştir.)

Bu Kürt kabilelerinden bazıları daha geç dönem yazarların, al-Makrizi, İbn Fadl Şahab ad-Din al-Umari, Az-Zubaydi, Şaraf Han Bidlisi'nin, eserlerinde de yer alır. ⁽¹⁰⁾

1. MUSUL VE CEZİRE'DEKİ KÜRT KABİLELERİ

Musul vilayetinin kuzey bölümü ve ona komşu olan bölgeler Kürtler'in yerleştiği halifelik topraklarından biridir. Ne yazık ki bize ulaşan bilgilerde, bu bölgelerdeki Kürt yerleşimlerinin sınırları tam olarak belirtilmemektedir.

Yukarıda da söylendiği gibi Arap istilasına dair olayları anlatan kaynaklar "Kürt istihkâmlarının" zikredildiği tarihi Adiabena ve komşu bölgelerdeki Kürtleri zikreder. Daha geç dönem kaynaklarda adı geçen buradaki Kürt kabileleri Dicle'nin doğu ve batı kıyılarında, Büyük ve Küçük Zab ovalarında, buralardan kuzey-batıya olan bölgelerde yerleşmişlerdir. Musul'un kuzey bölgelerindeki al-Hakkariya kabile birliği etrafıca bilinmektedir. Coğrafyacı Yakut'un bilgilerine göre bu ülke al-Hakkariya, "Musul vilayetinin üst bölümündeki hem şehir, hem bölge, hem de köydür. Oraya yerleşen Kürtler al-Hakkariya adını taşırlar" ⁽¹¹⁾ As-Samaani'nin bilgileri de hemen hemen aynıdır. ⁽¹²⁾ İbr al-Asir de al-Hakkariya adlı bu mülkün "Musul bölgesinde köylere ve kalelere sahip olduğunu" ⁽¹³⁾ ekler. Hakkariya'nın dağları "Djibal al-Hakkariya" ⁽¹⁴⁾ adıyla da bilinmektedir. İbn Hallikan da al-Hakkariya'nın Musul bölgesine, kaleleri, şatoları ve köşleriyle katıldığını belirtmektedir. ⁽¹⁵⁾ bu yer adının en erken zikrini IX. Yüzyılın Bakidi takma adlı yazarında bulmaktayız. ⁽¹⁶⁾ Aynı adı taşıyan bir Kürt kabile birliği de kalelere sahiptir ve bu kalelerden en ünlüsü İmadiya'dan az uzaktaki "Aşbo" kalesidir. ⁽¹⁷⁾ Görüldüğü gibi eldeki bilgiler al-Hakkariya bölgesinin sınırlarını kesin bir şekilde göstermez. Kaynaklardaki verilere göre incelenen dönemde al-Hakkariya Kürtleri herkesten önce yerleşik yaşam tarzına geçmişlerdir.

Dicle'nin doğu kıyıları boyunca yerleşmiş al-Başnaviya Kürt kabilesi de yönetim merkezi rolü oynayan Fanak (Pinik) adlı bir kaleye sahiptir. X.yüzyılın başında onlar burada yerleşmişlerdir ⁽¹⁸⁾ daha sonra ise sürekli olarak Mezopotamya'nın yukarılarına dağıldılar. İbn al-Asir, al-başnaviya Kürt kabilesinin Cazira'nın İbn Omar'ında (Cazira'nın kuzey bölümü) Fanak adı (Pinik) verilen bir kaleye sahip olduğunu belirtir ⁽¹⁹⁾. Bu kabile ortaçağ Arap kaynaklarında Fanak kalesinin sahibi olarak bilinmektedir. Al-Kazvini, Fanak'ın büyük bir dağın doruğundaki ulaşılmaz bir kale olduğunu ve üç yüz yıl boyunca (X.-XIII. yüzyıllar) al-Başnaviya Kürtleri'nin elinde bulunduğunu bildirir. ⁽²⁰⁾

Dasin dağı yamaçlarında da Kürt kabileleri yaşıyorlardı, onlar bu dağın adıyla anılıyorlardı: al-Dasiniya. Yakut, bu konuda şöyle yazmaktadır: "al-Dasiniya (Dasinler) olarak adlandırılan pek çok Kürt tayfasının yaşadığı bu büyük dağ, Dicle'den doğuya doğru Musul'un kuzeyindedir" ⁽²¹⁾.

İncelenen dönemde belirtildiği gibi Musul bölgesinde al-Cudi (Ararad) ve Musul arasında al-Yakubiya ve al-Curkân Kürt kabilelerinin yerleştiği zikredilmektedir. ⁽²²⁾ Buraya yakın bir bölgede al-Hamidiya (veya al-Humadiya) kabilesi de yaşamaktadır. ⁽²³⁾ X. Yüzyılın ikinci yarısında da bu kabile Arap-Bizans sınır bölgesinde güçlenmiştir. Onun önderi Bat, bu bölgede Marvanid Kürt hanedanlığını kurmuştur. ⁽²⁴⁾ Daha sonra bu kabile Musul'un kuzeydoğu bölgelerindeki etkisini güçlendirmeye devam etmiştir. Bu bölgede bu kabileye Akr ⁽²⁵⁾, Şuş ⁽²⁶⁾ kaleleri aittir. Aynı zamanda Musul bölgesinde al-Maraniya (veya al-Madraniya), al-Kikan, al-Buhtiya kabileleri de yaşamaktadır.

Kürtler'in temel yerleşim merkezlerinden biri Musul bölgesi içinde yer alan Erbil (Arbela) bölgesidir. Yakut'a göre pek çok kaliye sahip olan Erbil halkının çoğunluğunu Araplaşmış Kürtler oluşturmaktadır. ⁽²⁷⁾

İbn al-Asir, XII. yüzyılda burada al-Hatiya ve al-Hikmiya kabilelerinin yaşadığını belirtmektedir. ⁽²⁸⁾ Abu Dulaf'ın bilgilerine göre X.yüzyılda al-Hikmiya kabilesi Şahrizur'da bulunmaktadır. ⁽²⁹⁾

Musul ve komşu bölgelerdeki aktif faaliyetiyle al-Hazbaniya adlı

büyük kabile birliği hissedilmektedir. Eldeki kaynaklar temelinde bu kabilenin yarı göçebe bir yaşam tarzı sürdüğü ve çoğunlukla eski Nivniya'nın kuzey doğu bölgelerinde yaşadığı ileri sürülebilir.

Musul çevresindeki diğer Kürt kabileleri ile de birleşen al-Hazbaniya kabilesi Arap sarayına büyük tedirginlik vermiştir. Al-Hazbaniya'nın hayvan yetiştiricileri kış dönemini Maşati al-Hazbaniya(al-Hazbani kışlığı) olarak bilinen iki Zab arasındaki yerde geçirmişlerdir.⁽³⁰⁾ X.yüzyıla doğru bu kabilenin yerleşimi Musul'un bütün yönlerinde musul'dan kuzeye doğru , Dasin'in dağlık bölgeleri tarafında büyük ölçülere ulaşmıştır. Abu Dulaf, Dasin bölgelerindeki al-Hazbaniya Kürtlerinin uzun bir süre bağımsızlıklarını koruduklarını ve bu bölgeleri yağmaladıklarını belirtmektedir. Onlarla uzlaşan halifelik yöneticileri onların neden oldukları yıkımları durdurmuş ve Dasin'de düzeni sağlamışlardır⁽³¹⁾.

Yaklaşık IX. - X. yüzyıllardan başlayan Abbasiler'in yönetim döneminde Hazbanidlerin temel merkezlerinden biri Musul'dan başka Azerbeycan'dır. Kürt nüfuslu bölgelerle sınırlanan bu bölgedeki al-Hazbaniya hareketlerinin temel bölgeleri Urmiye gölü havzası, Maraga ve Ardebil'dir. Bununla birlikte al-Hazbaniya Kürtlerinin elinde al-Hamidiya kabilesiyle komşu olan Erbil civarındaki kaleler de vardı⁽³²⁾. İbn Haukal'ın eserlerinden al-Hazbaniye kabilesinin elinde Urmiye gölünden az uzakta yer alan Unşu bölgesinin de olduğu anlaşılmaktadır. Burada onlar yazları geçirmişler ve Unşu şehrinde ticaretle uğraşmışlardır⁽³³⁾.

VIII.yüzyılda Araplar'ın hareketleri sürekli olarak Kürt kabilelerini yerleştirme amacıyladır. Abbasiler döneminde Kürtler, çeşitli nedenlerle üç genel valiliğin kadrosuna da giren, rabia, bakr, muddar⁽³⁴⁾ adlı üç büyük Arap kabile birliğinin adıyla anılan Diyar Rabia, Diyar Bakr, Diyar Muddar yönetim dairelerinin yer aldığı üst iki nehrin (Cazira) tarafına yönelmeye başlamıştır. Daha sonra burası Arminiya'yı (buraya Ermenistan, Gürcistan, Albaniya girmiştir), Azerbeycan'ı ve komşu küçük Asya bölgelerini kapsamıştır⁽³⁵⁾. Cazira'nın başkenti Musul'dur. Abbasiler zamanında başkent iki yönetim birimine ayrılmıştır: Musul ve Cazira⁽³⁶⁾.

Diyar Rabia (merkezi Musul'da), Diyar Bakr (merkezi Amida'da)

ve Diyar Muddar'a (merkezi Rakka'da) pek çok köy ve şehir katılmıştır. Halifeliğin hüküm sürdüğü çeşitli dönemlerde Araplar'a ait olan bu bölgenin ekonomik ve pölitik yaşamında Ermeniler'den başka Suriyeliler ve Kürtler de aktif rol oynamışlardır.

Bu bölgelerde, özellikle de Diyar Rabia'da Araplar'ın belli başlı rakipleri Kürt kabileleridir. İlk kaynaklardan günümüze ulaşan bilgiler burada ve komşu bölgelerde Rabia, Muddar Arap kabilelerinin ve al-Hakkariya, al-Humaydiya, al-Caliliya, al-Laviya (al-Aviya) Kürt kabilelerinin kışlık ve yazlık sürülere sahip olduğunu göstermektedir⁽³⁷⁾. Yukarıda da belirtildiği gibi iki Zab arasında kalan otlaklarda al-Hazbaniya Kürtleri kışı geçirmişler, yazın ise burada Şayban Arap kabileleri bulunmuştur⁽³⁸⁾. Şaybanlar'ın ve diğer kabilelerin Tur-Abdan'dan Horasan'a gidişini anlatan Hasan al-Hamadani (X. yüzyıl) onlara sadece Kürtler'in katıldığını belirtir⁽³⁹⁾.

Yukarı iki nehir bölgesindeki Kürt ve Arap kabilelerinin ortak köy ve sürü kışlıklarına sahip olması, onlar arasındaki sıkı bağları belirtir. Bölgesel yakınlık hayvancılık ve diğer nedenlerle koşullanan Kürt - Arap ilişkileri sık sık kanlı çatışmalara neden olmuştur. Diyar Rabia, Diyar Bakr ve Diyar Muddar bölgelerindeki bu çatışmaların yumuşaması için Kürtlerin Arap Kökenli olduğu rivayeti çıkarılmıştır. Arap kaynaklarında VII. yüzyıldan başlayarak Kürt etnosunun kökeni ve oluşması problemine değinildiğini belirtmek gerekir. Dini materyalleri ve bölgesel mitolojiyi dikkate alan Arap yazarları Kürtler'in gerek Sami, Arap, gerekse İran kökenliliği hakkında birkaç rivayet yaratmışlardır.⁽⁴⁰⁾ Bu problemle bağlantılı olan materyallerin incelenmesi Kürtlerin Arap kökenliliğine ilişkin çeşitli rivayetlerin kesin şeklini al-Masudi'nin eserlerinde aldığı sonucuna varmaktır. Eğer, erken, bazen de daha geç dönem yazarlardaki Kürtlerin kökeni yorumu "Kürt" adının mitolojisinde oluşsaydı, o zaman al-Masudi'nin eserlerinde Kürtlerin kökeni Rabia, Muddar ve Bakr Arap soylarından (soy ağacı) çıkardı.⁽⁴¹⁾ Onun rivayetine göre, Kürtler çeşitli nedenlerle eski zamanlarda Arap yarımadasına gitmiş eski Araplardır; ana dilleri Arapçayı unutup diğer halkların dilleriyle konuşmuşlardır.⁽⁴²⁾ VII. -IX. yüzyıllarda geç dönem ortaçağa dek bu rivayet Müslüman dünyasında yaşamış, Kürt tarih biliminde⁽⁴³⁾ yansımaları bulmuş, Kürtler'in kitlesel bilincini de etkilemiştir.⁽⁴⁴⁾

İslamiyet öncesi dönemde iki yönlü etnik etkilenme istisnai bir durum olup, Kürtlerin, Araplarla etnik birliğe sahip olmaması, İran halklarına mensup olması doğaldır. ⁽⁴⁵⁾ Kürtlerin Arap kökenli olduğu rivayetinin Arap toplumunda doğduğu ve belirli politik amaçlar güttüğü açıktır. Bununla, onların Araplar'a karşı olan düşmanlığını yumuşatarak ve bununla halifeliliğin askeri-politik yaşamına Kürtlerin katılımını sağlayarak Kürt halkının bir bölümünü pohpohlamışlardır. Diğer taraftan, bu rivayet Kürt bölgelerindeki Arapların politik ve ekonomik ağırlığının artmasına yardımcı olmuştur.

Eldeki materyaller Kürtler'in Arap kökenli olduğu rivayetinin Kürt nüfusun yoğunluk kazandığı bölgelerde işlendiğini göstermektedir. Örneğin al-Masudi, Kürtler'in gerçekte Rabia İbn Nizar'a kadar gittiklerini kabul etmektedir ⁽⁴⁶⁾. Bu ise onların kökenini, toprakları Musul'daki merkeziyle yönetim bölge birliğine giren Rabia kabilesiyle bağlamak demektir. Bu bölge Takrit (Tikrit)'ten Tel Fafan'a kadar Dicle'nin her iki kıyısındaki bölgeleri kapsamaktadır. Üstelik onun batı yakasına Ras al-Ayn, Sincar, Büyük Habur'un doğu bölgeleri, Mardin v.b.; doğu yakasına ise Erbil, her iki Zab, Cazira İbn Omar da katılmaktadır ⁽⁴⁷⁾. Gerçekte Diyar Rabia'nın Kürtler'in Arap kökenli oldukları rivayetinin şekillenme beşiği olduğunun, bu rivayetin buradan halifelikte Kürtler'in yaşadığı diğer bölgelere de yayıldığını düşünülmesine yaramaktadır, Arap kökenlilik faaliyet alanının genişlemesi ve belirli çevrelerdeki otoritenin Kürt aristokrasisi tarafından güçlendirilmesini garanti ediyorsa, belirtilen rivayetin Kürtler tarafından kabûlü şüphe götürmemektedir.

2. CİBAL, HUZİSTAN, LURİSTAN VE FARS'IN KÜRT KABİLELERİ

Cibal'e, günümüzdeki "İran Kürdistan'ının Kürt bölgeleri" ve "İrak Kürdistan'ının" bir bölümü dahildir. Günümüzde olduğu gibi Hamadan'dan Azerbeycan sınırlarına kadar kuzeyde yer alan bölgenin dağlık kesimlerinde Kürtler yaşamışlardır. Kermensah ve Azerbeycan arasındaki bölge Ardalan ⁽⁴⁸⁾ adını taşımaktadır. İslamiyetin erker dönemlerinde Dinavar çevresi ile birlikte "Mah al-Kufa", Nihavend i-

se "Mah al-Basra" adıyla bilinmektedir.⁽⁴⁹⁾ Bu konu hakkında akademisyen V.V. Bartold, Saasaniler'in hüküm sürdüğü dönemde Ardehan'ın Nehavent'le birlikte "Mah" (eski Midiya bölgesi) bölgesini oluşturduğunu, bu bölgenin gelirlerini ise İslamiyetin erken döneminde Kufa ve Başra'nın Arap valileri arasında paylaştırıldığını yazmaktadır. Buna göre bölge'nin Dinavarlı kuzey bölümü "Mah al-Kufa", Nehaventli güney bölümü ise Mah al-Basra" ⁽⁵⁰⁾ adını taşımıştır.

Cibal'ın hayatında Kürtler aktif rol oynamışlardır. X. -XI. yüzyılın Arap yazarları Şahrizur, Kermasin (Kermansah), Hamadan, Nehavend ve diğer bölgelerin Kürtlerinden bahsederler. İncelenen dönemde Şahrizur şehri tek adlı bölgenin askeri politik merkezidir, onun nüfusu, Arap yazarlarına göre, Kürtler'den oluşmuştur; bölge Erbil ve Hamadan arasında yer almıştır. ⁽⁵¹⁾ IX.-X. yüzyıllarda Şahrizur'un Kürtleri merkezi iktidara boyun eğmeyerek daha fazla aktifleşmişlerdir. Abu Dulaf burada işleyecek toprağa da sahip olan "al-Calaliya", "al-Yabsan" (Yakut'da-al-Basiyan), "al-hikmiya", "al-suvliya" adlı Kürt kabilelerinden altmış bin ailenin kışladığını belirtmektedir. ⁽⁵²⁾

Arap coğrafyacıların verilerine göre Şahrizur'a köyler ve şehirler katılmıştır. Abu Dulaf'a göre X.yüzyılda bölgenin en büyük şehir merkezi Nizamray'dır (yeni Şahrizur). Onun sakinleri de sultana (halife) boyun eğmemişlerdir. Şehir çöldedir, onun kale duvarının genişliği sekiz dirsektir. ⁽⁵³⁾ Adlarına gelince İran kökenlidir. Perslerin Şahrizur'u Nimrah (yolun yansı) olarak adlandırdıkları bilinmektedir, çünkü şehir Sasasind şehri Ktesifon'dan Siz'e uzanan yolun ortasında yer almaktadır. Güney Azerbeycan'da yer alan Siz'de "Tahti Süleyman"ının günümüzde de yıkıntıları korunan büyük ateş tapınağı yer almaktadır. ⁽⁵⁴⁾ İbn Haukal ve al-İstahri, Şahrizur'un küçük bir şehir olduğunu, Irak'a kadar uzanan komşu bölgelere Kürtler'in egemen olduklarını belirtmektedirler. Burası zengin geniş ve güzel bir bölge olmasına karşın emiri yoktur. ⁽⁵⁵⁾

Hamadan'dan kuzeye doğru Zendjan yolu üzerinde Suhravard şehri yer alır. İbn Haukal, bu şehrin Şahrizur'a benzediğini ve Kürtler'in elinde bulunduğunu, sakinlerinin ise Hariciler olduğunu yazmaktadır. ⁽⁵⁶⁾ Daha sonra coğrafyacı, Şahrizur'dan Amid, Azerbeycan, Cazira ve Musul'a dek büyük dağların uzandığını ekler. Bu bölgelerde, ona

göre, "al-Humaydiya", "al-Aviya" (veya "al-Laviya"), "al-Mihraniya" ve Şahrizur'un diğer Kürt kabileleri yer alır. ⁽⁵⁷⁾

İncelenen dönemde sık sık komşu bölgelerde ortaya çıkan savaşçı Şahrizur kabilesi "al-Calaliya aktif faaliyetleriyle öne çıkmaktadır. Yukarıda da söylenildiği gibi IX. yüzyılın ikinci yarısında Şahrizur kabilesi "as-Samardliya" ile birlikte bu kabile Musul'daki Hariciler hareketine katılmıştır. ⁽⁵⁸⁾

Cibal'de olduğu gibi Şahrizur'daki Kürt kabilelerinin yerleşimleri oldukça büyüktür ve genelde hayvancılık talebiyle koşulludur. Karmaşın, Şahrizur, Dinavar, Nehavend bölgelerinde ve Cibal'de komşu Azerbaycan'da bu dönem şu Kürt kabilelerinin olduğu bizce de bilinmektedir: "al-Barziniya" (veya "al-Barzikan"), "al-Aysaniya", "aş-Şazaptjan", "al-Kauhiya" vb. ⁽⁵⁹⁾ Bundan başka İbn Haukal, Kazvin ve Zendjan arasında kalan Abhar şehrine ve ona bağlı bölgelere Kürtler'in etkiye bulunduklarını belirtir. ⁽⁶⁰⁾

Kaynaklar Huzistan'da Arap fetihleri ve X. yüzyıla dek Kürtler'in varlığından bahsederler. Burada daha çok Arap yazarlarının "Kürt" terimini kullandıkları "al-Luriya" kabilesi zikredilir. Bu bağlamda Lurların, Bahtiyarlar'ın kökeninin de günümüze dek belirginleşmediği belirtilmelidir. Arap fetihlerine dek bu alanlarda yaşayan bu kabilelerin İran kökenli olduğu açıktır. ⁽⁶¹⁾

Luristan'dan bahseden Arap coğrafyacıları onun başlangıçta Huzistan, daha sonra Cibal kadrosunda yer aldığını belirtirler. ⁽⁶²⁾ İbn Haukal ve al-İdrisi, "Luristan, Kürtlerin yaşadığı zengin bir ülkedir" diye yazarlar. ⁽⁶³⁾ Ünlü coğrafyacı Yakut da "al-Lur" un İsfahan ve Huzistan dağlarında yaşayan bir Kürt kabilesi olduğunu yazar. Yakut, al-Lur kabile adına uygun olarak bu bölgelerin Bilad al-Lur ("Lurların ülkesi") veya Luristan olarak adlandırıldıklarını belirtir. ⁽⁶⁴⁾ Luristan'dak Kürtler'den Abu-l-Fida da bahseder. ⁽⁶⁵⁾

Bu bakış açımıza Arap coğrafyacı ve tarihçilerin Lurlar'ın ve Kürtler'in dil birliği bulunmadığı yolunda haberler vermelerine karşın, Şaraf-Han Bidlisi'nin Lurlar'ı Kürtler'in dört etno-dil grubundan biri niteliğinde görmesi neden olmuştur. ⁽⁶⁶⁾

Huzistan'daki nüfusun dili hakkında bilgiler veren İbn Haukal ve as-İstari, burada Arap, Fars ve "Huzi" olarak adlandırılan bir dilde konuşulduğunu belirtmektedirler. "Huzi" dili adı geçen yazarların belirttiği gibi ayrı bir dildir. ⁽⁶⁷⁾ Bu dilin Huzistan'da yaygın olduğunu söyleyen al-Mukaddasi de onu "çizgilerin dili" olarak adlandırır. ⁽⁶⁸⁾

Arap yazarlarının bilgilerinden Huzistan ve Luristan bölgelerinde "Kürt" teriminin hiç bir zaman otonim olarak kullanılmadığı anlaşılmaktadır; bu terim göçebe-hayvancılığı belirten sosyal bir anlama sahiptir. Bu konuda adı geçen terimin Kerman'daki bazı dağlı göçebe kabileler için de kullanıldığı söylenmektedir. Kaynaklar bu kabilelerin "Kürtlerin bir türü" olduğunu, sayılarının 10 bine ulaştığını belirtmektedir. ⁽⁶⁹⁾ Bundan başka Arap kaynakları Beludjlar ve Kufileri bazen Kürt olarak adlandırmışlar, bazen de onları Kürtler'in benzerleri (harf. "Kürtler gibi") saymışlardır. ⁽⁷⁰⁾ Bu durum bir kez daha iş ve üretim açısından Kürtler ve diğer göçebe İran kabileleri arasındaki benzerliği göstermektedir.

VII.-X. yüzyıllar olaylarını anlatan Arap kaynakları beş bölümden oluşan tarihi İran bölgesi Fars'daki Kürtleri zikrederler. IX.-X.yüzyıl Arap yazarlarının bilgilerine göre bu büyük bölgede "Rum" (veya "Ram") al-Akrad (çoğul:Rumum al-Akrad) ve "Zum" (veya "Zam") al-Akrad (çoğul: Zumum al-Akrad) olarak adlandırılan beş Kürt kolonisini sayarlar. Bu koloniler günümüze değin özel bir araştırmanın öznesi olmamıştır. Arap kaynaklarındaki bilgileri temel alan V.F.Minorskiy, "Kürdistan ve Kürtler" adlı makalesinde ve diğer yazarlar çalışmalarında bu soruna hafifçe değinmişlerdir. ⁽⁷²⁾

"Zum" teriminin ilk kullanımına İran'lı Arap dilli coğrafyacı İbn Hurdadbeh'de rastlanmaktadır. Onun düşüncesine göre "Zum" "Kürt kolonisi" anlamına gelmektedir. ⁽⁷³⁾ İbn al-Fakih ve al-İdrisi'nin eserinde de aynı terim tekrarlanmaktadır. ⁽⁷⁴⁾ Bu terime aynı açıklamayla daha geç dönem yazarlarda da karşılaşılmaktadır: Örneğin, Yakut coğrafya sözlüğünde Farsçadaki "Rum"un (onda "Ram") "Kürt kolonileri ve köyleri" anlamına geldiğini belirtir. ⁽⁷⁵⁾ Ad-Dimaşki de bu kelimenin "bölge"- "nahiya" ⁽⁷⁶⁾ anlamına geldiğini söyler. Gösterilen terimle ortaçağ dilbilgisi çalışmalarında karşılaşılmaması büyük bir ihtimalle, onun bölgesel kökenli olduğunu açıklayabilir. Gösterildiği gibi ilimizi

eken terimin Arap kaynaklarında Şu formları vardır: "Rum ve "Zum" V.F.Minorskiy daha doğru olanın "Rum" olduğunu yazar, bu kelimeyi "grup, topluluk" anlamındaki Farsça bir kelime olarak kabul eder. (77) Arap bilim adamı Corci Zeydan "Müslüman Uygarlığı" adlı çalışmasında Kürtler'den bahsederken Arap kaynaklarında rastlanılan bu terimin "Zum" olarak okunması gerektiğini belirtir, ona göre bu terim Arapça "zimam"- "yönetim, kontrol" kelimesiyle bağlantılıdır. (78)

"R" ve "z" harflerinin yazımındaki varyantları ve benzer değiştirmeleri kabul edersek Arap elyazmalarında başlangıçta bunun "zum" olduğu, bazı elyazmalarında "z" harfinin üzerindeki noktanın kaybolması sonucu kelimenin yeni bir varyantına neden olan "rum" a dönuştüğü ileri sürülebilir. Bu yüzden De-Guye'nin gösterilen kelimeyi Kürt bir terim olan "zoma"ya yaklaştırması ve başlangıçtaki formunun "zum" olduğunu düşünmesi bütünüyle doğrudur. (79) De-Guye'nin fikrinden ayrılarak biz Őunu da eklemek istiyoruz; "zoma" oban ekonomisinin belirli bir formuyla bağlantılı olan Kürt yaşamındaki sosyal bir kurumdur.

"Zoma" M.M.Bayazıda, S.Eglazarov'un çalışmalarında da zikredilir. (80) Günümüzde "zoma" ilk olarak ancak daha arkaik bir yaşam tarzını koruyan Yezidilerde rastlanan Kürt kökenli "oba" teriminin sinonimidir. Bir oban kurumu olan "zoma"nın eski zamanlarda ve Arap fetihlerinden sonra Kürtler'de de yaşadığı, zamanla ilk baştaki anlamını yitirdiği, kaynaklarda bir yönetim-ekonomi birimi anlamında yer aldığı ileri sürülebilir.

Arap kaynaklarının, önderlerinin veya kabile adlarının adıyla verdikleri Fars'ın Kürt kolonilerinin sayıları hakkındaki bilgileri çelişkilidir; bazıları dört koloni'den bahsederken; diğerleri de beş koloninin varlığını ileri sürerler.

İbn Hurdadbeh dört "zum" un listesini verir: 1) şiraz'dan 14 fersah uzakta, al-Bazancan olarak adlandırılan, al-Hasan İbn Cayluvayh'ın "zum"u, 2) şiraz'dan 26 fersah uzakta, Ardām İbn Cavanah'ın "zum"u; 3) şiraz'dan 50 fersah uzakta, al-Kurian olarak adlandırılan, al-Kasim İbn şahrabaraz'ın "zum" u 4) şiraz'dan 7 fersah uzakta as-Suran ola-

rak adlandırılan al-Hasan İbn Salih'in "zum"u. ⁽⁸¹⁾

İbn Hurdadbeh'e gönderme yapan İbn al-Fakih de önemsiz farklılıklarla dört zumun adını verir. ⁽⁸²⁾

Daha geç dönem yazarlardan al-İdrisi ve ad-Dimaşki de Fars'da dört Kürt kolonisinin olduğunu belirtirler. ⁽⁸³⁾ Fakat al-İdrisi'nin listesinde yer alan rumların (zumların) adları İbn Hurdadbeh ve İbn al-Fakih'de kaydedilen adlardan bütünüyle farklıdır.

Al-İstahri, İbn Haukal, al-Mukaddesi v.b. verilerine göre Fars'da beş Kürt kolonisi vardır. Al-İstahri onlardan en büyüğünün az-Zamican (İdrisi'de-ar-Ramican) olarak adlandırılan, Cayluyayh'ın kolonisi olduğunu yazar. büyüklüğüne göre ikinci koloni al-Lavalacan olarak adlandırılan, Almed İbn al-Lays'ın kolonisidir. Daha sonra al-Husayn İbn Salih'in, ad-Divân Zumu (İdrisi "Rum as-Suran"adını da ekler), Rum al-Bazancan olarak adlandırılan, Şahriyar'ın rumu (İdrisi'de-al-Nazancjan) ve son olarak da Rum al-Kariana (gariana) adıyla bilinen, Ahmad İbn al-Hasan'ın rumu ⁽⁸⁴⁾ Al-Mukaddasi de Farsdaki beş Kürt zum'undan bahseder, fakat onlardan sadece üçünün adını verir. ⁽⁸⁵⁾

Arap kaynaklarındaki bilgilere göre bizler tarafından incelenen Fars'daki Kürt kolonileri çeşitli köyler ve yerleşim birimlerinden oluşmuştur. Buralarda vergi toplama, çevrenin imarı, yolların korunması ve kervanların geçişinin güvenliğini sağlama işlerini Kürt önderleri yapmıştır.

Bundan başka bize ulaştan bilgiler bu Kürt kolonilerinin "mamalık" mülkiyet olarak adlandırılmış olduğunu göstermektedir. ⁽⁸⁷⁾ Bu koloniler hemen hemen Fars'ın bütün bölgelerine dağılmışlardı. Al-İstahri, Kürt zumlarının (veya rumlarının) maliklerinin (önderlerinin) sayıları üç bin adama varan sürekli bir askeri müfrezeyle sahip olduklarını yazmıştır. Bu maliklerin faaliyetinden bahsederken al-İstahri, Sam İbn Ruzbay'ın ölümünden sonra rumun başına geçen al-Caylavayh'ın adını taşıdığını belirtmektedir. Daha sonra al-İstahri, ad-Divân rumunun başkanının Azadmard İbn Kuşhad adında biri olduğunu, halifeye karşı isyan ettiğini, daha sonra ise halifeden kaçarak Oman'a kaçtığını ve orada öldüğünü belirtmektedir. Ondan sonra iktidar Kürt olan Husayn İbn Salih'e ve çocuklarına geçmiştir. Saffarid, hükümdar "Amr

İbn Saffar onlardan bu koloniyi geri almış ve orada o güne dek yönetici olan Kürt Sasan İbn Kazvan'a vermiştir "diye yazmaktadır. ⁽⁸⁸⁾

Arap kaynaklarındaki, temelde al-İstahri'deki bilgileri göz önüne alarak bütün Kürt kolonilerinin başkanlarının Kürt olduğu, sık sık da onların adıyla bu kolonilerin anıldığı söylenebilir. Kürt zumlarından çeşitli vergiler alınmıştır: mukasam, misah haracı gibi ⁽⁸⁹⁾.

Yukarıda söylenenlerden hareket ederek V.V.Bartold'un Fars'daki Kürt kolonilerinin göçebe hayvancı karakterde olduğu görüşüyle uyuşmak zordur. Bu bağlamda Bartold şöyle yazmaktadır: "X.yüzyılın coğrafyacıları bütün İran göçebelerini çok sayıda kabilenin adı olan "Kürt"adı altında birleştirmektedirler. Sınırları birbirini tutmamasına rağmen Fars'daki beş yerleşik bölgeyle, beş göçebe bölgesi geniş bir alanı kapsamalıdır, çünkü hemen hemen her kabile dağlarda yazı, deniz kenarlarında kışı geçirirdi. Göçebe bölgesini belirtmek için "zum" terimi kullanılmıştır." ⁽⁹⁰⁾

Fars'daki Kürt kolonilerinin çeşitli köy ekonomisi kültürlerine ⁽⁹¹⁾ bölündüğünü kabul etmeye yönelik bütün deliller vardır, bu kolonilerin ekonomik yaşamında hayvancılığın da büyük rol oynamasına karşın onlar özde feodal mülkiyetlerdir ve sadece resmi bir şekilde hayvancılık birliği "zoma"yı betimleyen daha eski bir adı taşımışlardır.

Arap yazarları kendi eserlerinde "hay" teriminden yararlanarak Fars'ın hayvancılıkla uğraşan göçebelerini Kürtler olarak adlandırmışlardır. Başta İbn Haukal ve al-İstahri olmak üzere bütün coğrafyacılar göçebe Kürtlerden (ahiya al-Akrad) söz etmişlerdir. Bu yazarlar Fars'ın genelinde 500.000'den fazla Kürt ailesinin (çadır) bulunduğunu ve ayrıca her çadırdaki on kişi (erkek) bulunduğunu eklemişlerdir. ⁽⁹²⁾

Coğrafyacıların eserlerinde 33 Kürt ahiyasının listesi şöyle verilmiştir: al-Karmaniya, al-Ramaniya, Madsar, Muhammed İbn Bışr, al-Bakiliya, al-Bundadmihiya, Muhammed İbn İshak, ak-Sabahiya, al-İsohakiya, al-Azdarkaniya, aş-Şaharkiya, at-Tohmadhaniya, az-Zabadiya, aş-Şahraviya, al-Bundadkiya, al-Husraviya, az-Zancıya, as-Safriya, as-Sahyariya, al-Mikrakiya, al-Mubarakiya, al-Aştamah-

riya, aş-Şahuniya, al-Furatiya, as-Salmuniya, as-Suriya, al-Azadtah-tiya, al-Barastahtiya, al-Mutalabiya, al-Mamaliya, aş-Şahakariya, al-Kuctiya, al-Calaliya. ⁽⁹³⁾

Al-İstahri ahiyalardan her birinde yaklaşık yüz silahlı atlı bulunduğunu yazar, İbn Haukal'ın düşüncesine göre bu sayı bindir. ⁽⁹⁴⁾

Özetlersek, Kürtler'in kaynaklarda yer alan sayıları belirli bir akıcılık içermemesine rağmen Kürtler'in Huzistan'da, Luristan'da ve Fars'daki varlığı kesinlikle inkâr edilemez. Ve sadece X.yüzyılda Fars'da bir kaç milyon Kürt vardır, ⁽⁹⁵⁾ bu sayı da o günkü nüfus, bölge için genel bir sayıya dönüşmektedir. ⁽⁹⁶⁾ Özellikle Fars'daki Kürt nüfus sayısının büyüklüğü sözlük kaynakların da yorumlanmadığıyla açıklanabilir.

3. KÜRTLER'İN DİLİ VE İŞLERİ

Kürtler'in sosyo-ekonomik ilişkilerine değinen, bize ulaşan bilgiler sınırlı olmasına rağmen kaynaklardaki bilgiler temel alınarak incelenen dönemde Kürtler'in ekonomi faaliyetinin başlıca şeklini hayvancılığın oluşturduğu düşünülebilir. ⁽⁹⁷⁾ Kürtler, Arap yazarlarının "maşati ve masai' al-Akrad"(Kürtlerin yazlıkları ve kışlıkları) diye adlandırdıkları yazlıklara sahiptirler. İbn Haukal, Cibal bölgesi için çizdiği haritada bu "maşati ve masai'"leri bölgenin merkezi kısmına yerleştirir. ⁽⁹⁸⁾

Abu Dulaf ve Yakut, sadece Şarizur'da altmış bin Kürt ailesi için Kürt kışlıkları gösterirler. ⁽⁹⁹⁾ Cibal'in Kürt otlaklarından belli başlılarından biri Dinavar, Hamadan ve Azerbeycan arasında yer alan Sisar'dır. Al-Balazuri ve İbn al-Fakih, Sisar'ı "30 başlı" olarak açıklarlar, yani çevresi otuz tepeyle çevrili. Bu yer aynı zamanda Sadhaniya (Sadkaniya)-"yüz pınarlı" olarak adlandırılmıştır ⁽¹⁰⁰⁾ İbn al-Fakih, al-Balazuri, kendi sürülerini buraya gönderen halife al-Mahdi'nin (775-785) buradaki halkın haydutlukla geçinmesini önleyerek burayı devlet otağına dönüştürdüğünü bildirirler. ⁽¹⁰¹⁾ Gerçekte bu hareket Sisar'ın Abbasilerinin girişimi olarak başlamıştır.

Göçebe Kürt kolonileri Musul bölgesinde "suk al-Akrad" (Kürtlerin pazarı) adıyla anılan büyük bir pazara da sahiptiler.⁽¹⁰²⁾

Dağlık bölgenin değişken iklim özelliklerinden dolayı Kürt hayvancılar daha çok küçük boynuzlu ve yük taşıyan hayvanlar yetiştiriyorlardı. Uzun ve yağlı kuyruklarıyla diğerlerinden ayrılan Kürt koyunları ünlüydü.⁽¹⁰³⁾

Göçebe Kürtler çadırlarda yaşıyorlar, hayvanların otlatılması sırasında müzik aletlerinden (kaval) yararlanıyorlardı. Bu aletin yardımıyla sürüleri güdüyorlardı.⁽¹⁰⁴⁾

Cibal halkının işlerinden bahseden al-İstahri ve İbn Haukal, onların genelde küçük baş hayvancılıkla uğraştıklarını yazmışlardır. Özellikle bu hayvanların sütünden hazırlanan Irak, İran ve diğer yerlere giden peynir ün salmıştır.⁽¹⁰⁵⁾ Daha sonra İbn Haukal Kürtlerin genelde süt ürünleri, danı unu da yediklerini ekler.⁽¹⁰⁶⁾ Onlar süt ürünlerini çeşitli bölgelere götürmüş ve kendilerine gerekli mallarla değiştirmişlerdir.

Böylelikle kaynakların verileri Kürt kabilelerinin yer değiştirmesinin her şeyden önce hayvancılıkla bağlantılı olduğunu göstermektedir. Benzer özellikler gösteren bu oluşum ortaçağın diğer göçebe-hayvancılıkla uğraşan toplumları için de geçerlidir.⁽¹⁰⁶⁾ Bu neden ve zamanın çeşitli askeri-politik koşulları doğrultusunda VIII.yüzyıldan başlayarak Kürt kabilelerinin göçü halifeliğin diğer vilayetlerine de olmuştur.⁽¹⁰⁹⁾

Al-Yakubi ve al-Masûdj ortaçağ kaynaklarındaki bilgilere dayanarak pek çok diyalektten oluşan bir dile sahip Kürtleri "sert tavırlı ve kaba bir halk olarak" karakterize ederler.⁽¹¹⁰⁾ Örneğin, al-Masudi her Kürt kabilésinin kendi dilinde (yani diyalektinde, ağzında-A.P) konuştuğunu yazar.⁽¹¹¹⁾ X.yüzyıl yazarı at-Tannuhi bildiği diller arasında Kürt dilini de anar (al-Lisan al-Kurdi).⁽¹¹²⁾

Genele göre VII.-X.yüzyıllar Kürtlerinde yazılı literatür yoktur. Arap yazısıyla yazılan Kürtçe eserlerden günümüze ilk ulaşanlar X.-XI.yüzyıllara aittir.⁽¹¹³⁾ Yazılı literatürün olmaması, zengin ve çeşitli sözlü halk yaratıcılığıyla kapatılmaktadır.

Kendi devletlerinin olmamasından dolayı halifelik kadrosunda yer alan ve İslamiyeti kabul eden Kürtler resmi dil niteliğinde Arapçayı kullanmışlardır. Kürt dilinin günümüzdeki durumuna bakınca Arapçanın onu etkilemiş olması Kürtçedeki Arapça alıntılarla da belli olmaktadır.⁽¹¹⁴⁾ Bu bağlamda Arap yazarı İbn Hazm'ın (994-1064) dinlere ve inançlara ayrılmış kitabındaki bilgiler ilgi uyandırmaktadır. Yazar çeşitli dinlere inanan ve farklı diller konuşan pek çok halkı Muhammed'in birleştirdiğini ve tek bir halk yaptığını yazmaktadır. Kitabının ileriki bölümlerinde şunları da belirtir: "Araplar, Persler, Nabateyler, Kürtler, Türkler, Daylamitler, Gilyanlar, Berberiler, Koptılar, İslamiyeti kabul etmiş Bizanlılar, Hintliler ve Zenciler de çoğunlukla tek bir dilde (Arapça-A.P) konuşurlar, o dilde Kuran'ı okurlar. Adı geçen Halklar bir halka dönüşmüştür." ⁽¹¹⁵⁾

Bir halktan, Müslüman yazar, sadece etnik değil, aynı zamanda bir dinle-İslamiyet-birleşmiş bir kültür toplumunu anlamaktadır. İbn Hazm'ın bu tezi aralarında Kürtler'in de bulunduğu İslamiyeti kabul etmiş ve boyun eğmiş halklara Arap kültürü ve dilinin kesin etkisini göstermektedir.

V. SONUÇ

Çeşitli kaynakların ve bilimsel literatürün incelenmesi aşağıdaki yargılara varılmasına neden olmuştur:

1. Ön Asya'daki Araplar'ın aktif askeri hareketleri ve VII. yüzyılın 30'lu-50'li yıllardaki Sasani İran'ın tam olarak yenilmesi sonucunda, Kürtler, Yakın ve Orta Doğunun diğer pekçok halkı gibi, Arap halifeliğinin yapısında yer almışlardır. Bu tarihi olaylar, Araplar'ın yönetim döneminde Kürtler'in yaşamındaki yeni ve uzun bir sürecin başlangıcı olmuştur.

Arap fetihlerinden sonraki üç yüz yıl boyunca, bütün bölgede olduğu gibi, Kürtler'in yaşamında da sosya-ekonomik ve politik karakterde Arap halifeliğinin kurulmasının ve İslamiyetin yayılmasının neden olduğu derin değişiklikler olmuştur.

2. VIII.-X. yüzyıllarda politik ve ekonomik nedenler bazında Kürtler

gerek Araplarla, gerekse halifeliğin diğer halklarıyla yoğun ilişkilere girmişlerdi. Bu ilişkiler sık sık Arap kabileleriyle toprak kavgaları ve çatışmaları karakteri kazanmıştır. Bu da Musul'un, Cibal'in ve diğer bölgelerin fethinden sonra buraya çok sayıdaki Arap kabilelerinin yerleştirilmesinin, bu bölgelerin Kürt halkını oldukça tedirgin etmesiyle açıklanmaktadır.

3. Aşağı yukarı VIII. yüzyılın ikinci yarısında Kürt kabilelerinin askeri hareketlenmesi başlamıştı. Bu yönelim özellikle Musul, Cibal ve Azerbeycan vilayetlerinde görülmüştür. Bu oluşum IX.-X.yüzyıllarda daha önemli bir boyut kazanmış ve buna kısmen de halifeliğin politik gücünün zayıflaması, bağımsız ve yarı bağımlı feodal hanedanlıkları kurulması ve İran halklarının anti Arap hareketinin şiddetli yükselişi neden olmuştur. İncelenen dönemdeki Kürtler'in Arap hanedanlığına karşı mücadelesi elverişli politik konumdan yararlanarak doğal bir karakter taşımasına rağmen X.yüzyılın başına doğru Kürt kabile aristokrasisi kendine özgü bağımsızlığını kazanma isteğindeydi.

Bunun sonucunda X.yüzyılın ikinci yarısında çeşitli bölgelerde bir dizi feodal Kürt prensliği oluştu.

4. VIII. yüzyılın ikinci yarısındaki ilk Abbasiler döneminde Kürt kabilelerinin bir bölümünün yaşama yeri olan Musul, Cibal ve diğer bölgelerden komşu bölgelere göçü başladı. Pek çok durumda Kürtler'in hareketi hayvan üretim tarzıyla bağlantılıydı. Bu durum ilk önce Kürt ögesinin sadece halifeliğin düzenli ordularında değil, aynı zamanda feodal prensliklerin kiralık müfrezelerinin oluşmasına yardımcı oldu.

5. Kürt kabilelerinin göçü özde Kürtler'in etnogenezi sürecini etkiledi. Kürt kabileleri şu ya da bu bölgede yerel halkla sıkça karıştı. Bu bağlamda Kürtler tarafından İslamiyet'in kabulü sonucu daha da derinleşen Araplaştırma döneminin başladığı belirtilmelidir.

6. Arap kaynakları Kürtler'in gerek yerleşimi, gerekse toprak işlemleri konusunda az sayıda ve bölük pörçük bilgiler vermektedir. İncelenen dönemdeki Kürtler'de feodal yönetim biçimleri hakkında bilgiler de yoktur. Bu yapının belirgin işaretleri X.yüzyılın ikinci yarısındaki feodal prensliklerde görülmektedir.

7. Halifeliğin uzun dönem hükümranlığı ve fetihler sonucunda Kürtler arasında fatihlerin dininin aktif yayılım başladı.

Arap dilli yazarların bilgilerinin analizi Kürtler arasında İslamiyetin başlangıç döneminde cebri bir yol izlediğine dair verilerin ortaya konulmasına yaramaktadır. Diğer İran halkları örneğindeki gibi Kürt kabile aristokrasisinin ilk önce İslamiyeti kabule başladığı ileri sürülebilir. Daha sonra bu aristokrasi kabile üyeleri arasında İslamiyet'i yaymak için çaba göstermiştir. Daha sonraları politik ve ekonomik verileri rehber edinerek kendi etki alanlarını genişletmek için İslamiyeti kabul eden Kürt kabilelerinin önderleri halkın geniş kitlelerini de kendi taraflarına çekmişlerdir. Bunun sonucunda fatihlerin dinin-İslamiyetin-kabul edilme süreci X.XI. yüzyıllarda Kürtlerde kitle karakteri kazanmıştır. X.yüzyılda Kürt nüfus arasında İslamiyetin hem sünni hem de şii yorumu bulunmaktadır. Fakat Kürtler'de eski inançlarının kalıntıları da yaşamaktadır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM DİPNOTLARI

1. İbn-i Manzûr: Lisânü'l-Arab, 14.Cilt, Kahire-1902, s. 75
2. İbn-i Manzûr, 6. Cilt, Kahire-1300, s. 75
3. İbn-i Manzûr, 11.Cilt, Kahire-1301, s. 130
4. Bak. Hilal as-Sabi: Kitâb al-Wuzara, ed.by H.F.Amidroz, Leiden, 1904, s. 148,
5. Ed-Dimichqul, s. 225,
6. Al-Masudi, s. 89.
7. Aynı yer, s. 88-89.
8. Aş-Şurah bir kabile adı değildir. Bu müslüman dîn akımı "Hariciler"i'nin adının sinonimidir
9. El-Mes'udî: Mürûcû'z-Zehab 2.Cilt, s. 251
10. Rukopisny Fond LO IV AN SSSR, rukopis No 782, L. 296-34a; bak. Şaraf-han Bidlisi: Şarafname, t.I-II.; El-Makrizî: Kitâbü's-Sûkuk el-Ma'rife Düvel el-Müluk; 1/1. Cilt; Kahire-1934, s. 3-4; El-Makrizî: Kitâbü'l-Mevâiz, 2.Cilt, Mısır-1270, s. 232-233; El-Zubeydî: Tâcu'l-Arûs; 2. Cilt Mısır-1306, s. 484-485
11. Yakut: Mu'cam el-Buldan, 5. Cilt, s. 408
12. As Samani. Al-Ansab Leiden-London, 1912, s. 591.

11. Yakut: **Mu'cam el-Buldan**, 5. Cilt, s. 408
12. As Samani. **Al-Ansab** Leiden-London, 1912, s. 591.
13. İbnü'l-Esîr: **El-Lebâb fî Tehzîb el-Ensâb**; 3. Cilt, Kahire 1969, s. 292
14. Yakut: **Mu'cam...**, 2. Cilt, s. 184
15. İbn-i Halikan: **Vefeyât...**, 1. Cilt, s. 437
16. **Librî Wakedî. De Mesopotamiæ Expugnatae Historia**, Gottingae, 1727, s. 236; El-Vâkidî: **Fütûhü's-Şam**, 2. Cilt, Dimaşk-1966, s. 130
17. Yakut: **Mu'cam...**, 1. Cilt, s. 54
18. Aynı yer 4 Cilt, s. 278.
19. İbnü'l-Esîr: **El-Lübâb...**, 1. Cilt, s. 127
20. El-Kazvinî: **Âsârü'l-Bilâd vü Ahbârü'l-İbâd**; Beyrut-1960, s. 431-432; El-Bâkûy: **Telhîsü'l-Âsâr vü Acâlbü'l-Mülkû'l-Kahhar**; Moskova-1971, s. 104
21. Yakut: **Mu'cam...**, 2. Cilt, s. 432
22. El-Mes'ûdî: **Murûcû'z-Zeheb...**, 2. Cilt, s. 251
23. İbnü'l-Esîr; 7. Cilt, s. 121-122; İbn-i Haldûn; 3. Cilt, s. 433
24. Bak: **Bosvord K.E. Musulmanskie dinastii**, s. 87-88; **Amedroz H.F. The Marwanid Dynasty of Mayyafariqn in the Tenth and Eleventh centuries A.D. -In: 1903.s.123-154; Zettstein K.V: Marwanids. El.V.III, Leiden, 1936, s. 309-310. Târih-i İbnü'l-Ezrak el-Fârkî; Kahire-1959, s. 49-59; Abdurrahkib Yûsuf: El-Devletü'd-Düştekiye fî Kurdistân'lî-Vasatî, 1. Cilt, s. 14-27**
25. Yakut; **Mu'cam...**, 4. Cilt, s. 136
26. Aynı yer, C. III, s. 372.
27. Aynı yer, C-I, s. 137.
28. İbnü'l-Esîr; 9. Cilt, s. 202-237
29. Vtoraya Zapiska, s. 18; Yakut: **Mu'cam...**, 3. Cilt, s. 375
30. İbn Haukal, s. 156.
31. Vtoraya Zapiska, s. 18.
32. İbnü'l-Esîr; 8. Cilt, s. 49
33. İbn Haukal, s. 239
34. Daha etraflı bilgi için: El, V, II, Leiden-London, 1965 s. 343-349.
35. Ermenice kaynak. (Ayrıca) **Strani i narodi Bljnëgo i Srednego Vostoka, III, Arabskie strani**, Erevan, 1967, s. 164.
36. **Ter.Gevondyan A.N. Armaniya i Arabskiy halifat** s. 152.
37. İbn Haukal, s. 144.
38. Aynı yer, s. 156.
39. El-Hemzânî: **Saffetü Cezîretü'l-Arab**; Kahire-1953, s. 133
40. Daha etraflı bilgi için: İbn-i Kuteybe : **Kitâb el-Maârif**, s. 618; İbn-i Resûl : **Turfetü'l-Eshâb fî Ma'rifetü'l-Ensâb**; Dimaşk-1947 s. 62; El-Makrîzî:

- Kitâb el-Sûlûk, 1/1. Cilt, s. 3-4; Kitâb el-Mevâiz, 2. Cilt, s. 232-233; El-Firuzâbâdî: Kâmûs, 1. Cilt, s. 363, El-Kalkaşandî: Subhu'l-A'sâ, 1. Cilt, Kahire-1913, s. 369 El-Nuveyrî: Nihâyet el-İreb, ~1. Cilt, Kahire-1923, s. 351 İbn-i Zeydûn: Şerhü'l-Üyûn, 1. Cilt, Mısır-1305, s. 73 El-Hanbelî : Dürü'l-Hubeb fî Târîh-i A'yân-ı Haleb, 1/1. Cilt, Dimaşk- 1973, s. 515-516; El-Zubeydî: Tâcü'l-Arûs, 2. Cilt, s. 484-485 Al-Mağdisi: Le Livre de la creation, t. III, Paris, 1903, s. 141-143; İbn Batoutah Vayages, t. 2.Paris, 1854, s. 22....
41. Bak. : El-Mesudî, s. 88-89; El-Mes'ûdî: Mûrûc..., 2. Cilt, s. 249-251
 42. Aynı yer.
 43. Şaraf Han Bidlisî, Şaraf-nâme, t. I, s. 83, 152, 167, 175, 220, 232, 290, 319, 354..... Bayazıdî M.M: Nravî l obical kurdov s. 9-10.
 44. Al-Masudî, s. 89.
 45. Kurdaev K. K. Kurdi. Narodı Peredney Azii. M. , 1957, s.244.
 46. El-Mes'ûdî, 2. Cilt, s.251
 47. El, V. II, s.348, Faysal el-Sâmir: El-Devletü'l-Hemedanîye fi'l-Musul vü Haleb; 1. Cilt, Bağdat-1970, s. 139
 48. Bartold V. V. Soç., t. VII. M., 1971, s.198
 49. İbn Hurdadbeh, s. 20...
 50. Bartold V. V. Adı geçen eser, s. 199
 51. Yâkut: Mu'cam..., 3. Cilt, s. 375-376
 52. Vtoraya zapiska, s. 18.
 53. Aynı yer.
 54. Bartold V.V. Adı geçen eser, s. 198-199.
 55. Bak. İbn Haukal, s. 263; al-İstahrî, s. 200.
 56. İbn Haukal, s. 263.
 57. Aynı yer, s. 265.
 58. İbn-i Haldûn, 3. Cilt, s. 329; İbnü'l-Esîr, 6. Cilt, s. 35-36
 59. İbnü'l-Esîr, 7. Cilt, s. 101, 307-308
 60. İbn Haukal , s. 258.
 61. Rusyaynıka S.P. Luri l bahtıyarı.- Narodı Peredney Azii, s. 264.
 62. İbn Haukal, s. 170-171; al-İstahrî, s. 88...
 63. İbn Haukal, s. 176; al-İdrisî, t.IV, s.400.
 64. Yâkut: Mu'cam..., 5. Cilt, s.16,25.
 65. De Aboul Fedae, Geogr, s. 312-313.
 66. Şaraf-han Bidlisî, Şaraf-name, t. I, s. 82.
 67. İbn Haukal, s. 173-174; al-İstahrî, s. 91.
 68. Al-Mokaddasî, s. 418.
 69. İbn Haukal, s. 220-221; al-İdrisî, IV, s. 441.
 70. Al-Mokaddasî, s. 484; İbn Haukal, s. 221; al-İdrisî t. IV, s. 441; Ed-Di-

- milchqul, s.176 D'Aboul Fedae. Georr., s.335; Müellif-i Mechul: Kitâbü'l-Üyûn, 1/4. Cilt, s. 292 Yâkut: Mu'cam 1. Cilt, s. 492, 4. Cilt, s. 380.
71. İbn Haukal, s. 178-179; al-İstahrî, s. 96-98,
72. Bak. Minorsky V. The Kurdistan and Kurds, s. 1135; Marquart J. Eran-sahr, Berlin, 1901, s. 27; Driver G.R. The Dispersion of the Kurds in Ancient times, s.569; Kitâb el-Stranc; Buldan el-Hilâfet, s. 302; C.Zeydan: Târihu'l-Temeddüne'l-İslâmî, 2. Cilt s. 46-47; M.Zeki: Hülâsa..., s. 376
73. İbn Hurdadbeh, s. 47.
74. İbn al-Fakih, s. 203-204; al-İdrisî, c. IV, s. 418.
75. Yâkut; 3. Cilt, s. 71; 4. Cilt, s. 227-228.
76. Ed-Dimichqul, s. 179.
77. Minorsky V. Adı geçen eser, s. 1135.
78. C.Zeydan: Târihu'l-Temeddüne'l-İslâmî, 2. Cilt, s. 46.
79. Bak: İbn Hurdadbeh s. 33; "Zum" teriminin İranca "zam"- "toprak" anlamına geldiği ileri sürülebilir. "Zum" veya "Zuma", Kürtçede kabile anlamındadır.
80. Bayazıdî M.M. Nravî l obîçal kurdov, s. 13; Eglazarov S.A. Kratkly et-nografiçeskly očerek Erivanskoy gubernii s. 18; Jaba A. Recuell de notices et rêcits kourdes S. Pbg., 1860. s. 70
81. İbn Hurdadbeh, s. 47
82. Bak: İbn al-Fakih, s. 203; Yâkut, 3. Cilt, s. 71
83. Al-İdrisî, c. IV, s. 418; ed-Dimichqul, s. 179.
84. Al-İstahrî, s. 98-99.
85. Al-Mokaddasî, s. 446.
86. İbn Haukal, s. 185; al-İstahrî, s. 113-114.
87. Aynı yer.
88. Al-İstahrî, s. 144-145, bak., İbn Haukal, s. 185-186.
89. Al-İstahrî, s.157, İbn Haukal, s. 216. "...Mukasama, üründen belirli bir oranda alınan haraçtır. Abbasiler zamanında köylüler mukasama adı altında ürünün beşte birinden yarısına dek haraç vermişlerdir. Misaha, kadastroya geçmiş ve ölçülmüş topraklardan alınan haraçtır. Toprağın niteliğine göre ve onda yetişen ürüne bağlıdır, toprağın ceribinden karışık bir şekilde (nakit veya ayniyat) alınır. Misaha, ürüne bağlı olarak değişmez. Fars'taki haraç daha çok Misaha şeklinde alınmıştır...." Bak. İstorsiya İrana, s. 106.
90. Bartold V.V. Adı geçen eser, s.166; Bak. Marquart J. Adı geçen eser, s. 27.
91. Al-Mokaddasî, s. 446.
92. İbn Haukal, s. 180, 186; al-İstahrî, s. 99.
93. İbn Haukal, s. 186; al-İstahrî, s. 114-115.

94. Al-İstahri, s. 115; İbn Haukal, s. 186-187. Bak.: al-İdrisi, c. IV, s. 417; Yâkut, 4. Cilt, s. 227-228
95. C.Zeydan: Târlu'l-Temeddün, 2. Cilt, s. 46
96. İvanov M.S. Plemena Farsa (Fars'ın Kabileleri). M, 1961, s. 16.
97. Kürtlerin yerleşik ve diğer türdeki ekonomi faaliyetleri hakkında sadece bölük pörçük bilgiler vardır. Bu konuda bak.: Vtoraya zapiska, s. 18; al-Yakubi s. 269-270; İbn Roste, s. 165; İbn Haukal, 322, 325, 331; al-İstahri, s. 270, 274, 282; El-Teberî; 9. Cilt, s. 317; Yâkut, 3. Cilt, s. 375-376
98. İbn Haukal, Opus Geographicum, ed. J. Kramers t. II, Leiden, 1939, s. 356.
99. Vtoraya zapiska, s. 18;
100. İbn al-Fakih, s. 293;
110. Aynı yer.
102. İbn Haukal, s. 145.
103. Yakut; 1. Cilt, s. 428
104. İbn Roste, s. 128.
105. El-Mes'ûdî: Mûrûc..., 5. Cilt, s. 127
106. Al-İstahri, s. 203; İbn Haukal s. 267.
107. İbn Haukal, s. 235.
108. Ünlü doğu bilimci K.Kaen bu konuda şöyle yazmaktadır: Nomadizm yeni müşterilerin tarıma ve (gübre de dahil olmak üzere) ürün değişimine destek verme özelliğidir. Kısaca bu, uzun yıllar boyunca kullanılmamış toprakların aktif kullanımı anlamına gelmektedir. Yani ülke ekonomisine aktif katkı. Geçmiş yüzyıllarla karşılaştırılınca bu konuda ileri bir adım atılmıştır...." Bak.: Kaen K. Koçevniki i osedlie v srednevekovan musul'manskommire. Musul'manskiy mlr'adlı kitapta, 990-1150, M., 1981, s. 112-113.
109. Sürekli korunmasına rağmen Bağdat'ın daha güneyindeki Vavilyonya bir yüzyıl boyunca (IX-X.yüzyıllar) aralıksız Kürt saldırısı tehdidine uğramıştır Bak.: Adam Mets, Musul'manskiy renesansM., 1966, s. 379.
110. Al-Yakubi, s. 236; El-Mes'ûdî: Mûrûc..., 2. Cilt, s. 248
111. El-Mes'ûdî: Mûrûc..., 2. Cilt, s. 249
112. El-Tunvehi: Kitâb el-Farac, 1. Cilt, s. 142
113. Bak. "Kurdaev K.K. Kurdî, s. 225; Rudenko M.B.K. voprosu o kurdskey literature. İ.A. Orbel'in anısına yapılan "Doğu Halklarının Kürt Tarihi Üzerine Araştırmalar" adlı kitapta. M.-L., 1960, s. 434; M.Zeki: Hûlâsatü....., s. 351-373
114. El-Süccâdi Alâüddîn: El-Keimetü'l-Kürdiyye, "Mecelletü'l-Mecmû'l-İlmî el-Kurdi" 1. Bİ. Bağdat-1974, s. 168
115. İbn-i Hazm: Kitâb el-Fasl Fi'l-Milel va'l-Ehvâ ve'n-Nehl, 1. Cilt, Mısır-1317, s. 112.

KISALTMALAR LİSTESİ

V.V- Vizantiyskiy Vremennik (Bizans Yıllığı)

ZVORAO-Zapiski Vostochnogo otdeleniya Imperatorskogo ruskogo arkeologicheskogo obshchestva (İmparatorluk Rus Arkeoloji Kurumu Doğu Bölümü Notları)

ZKORGÖ-Zapiski Kavkazkogo Otdeleniya Imperatorskogo Russkogo Geograficheskogo Obshchestva (İmparatorluk Rus Coğrafya Kurumu Kafkasya Bölümü Notları)

PS-Palestinskiy Sbornik (Filistin Yıllığı)

EV- Epigrafika Vostoka (Doğunun Yazısı)

ACIO- Actes du XXe Congrès International des Orientalistes.

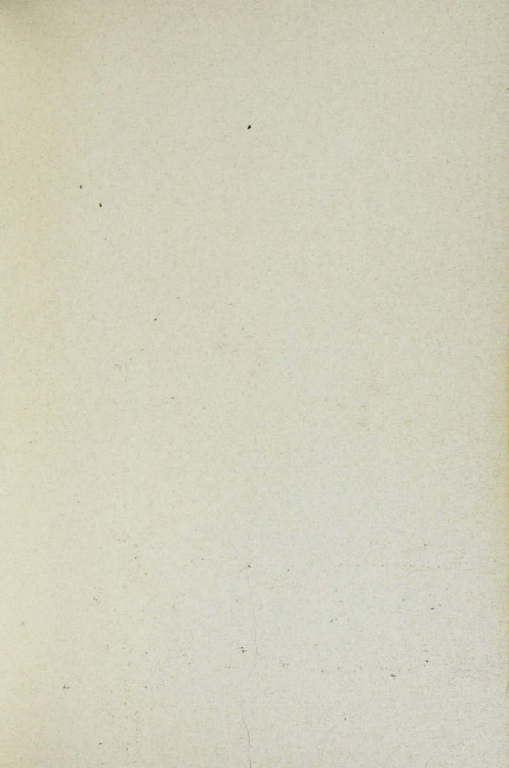
BGA-Bibliotheca Geographorum Arabicorum.

BSOS- Bulletin of the School of Orient and Afric Studie.

EI- The Encyclopaedia of the Islam.

JRAS- Journal of the Royal Asiatic Society.

RHR- Revue de L'histoire des religions.

911
P-79

h7.

"IX. - XV. yüzyıllar Arap coğrafyacı ve tarihçilerinin materyallerini temel alan incelemede, VII. - X. yüzyıl Kürt tarihinin bazı bölümleri aydınlatılmıştır. Arap Halifeliğinin tarih fonunda Kürt kabilelerinin anti-Arap mücadelesi, islamlaştırılması, göçü vb. gösterilmiştir.

Bu kitap Kürdolojinin problemleriyle uğraşan uzmanlara, şarkiyatçılara ve tarihçilere tavsiye edilmiştir."

(Kitaptaki Özgün Tanıtım)

